

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Тіл саясаты комитеті

Republic of Kazakhstan Ministry of Science and Higher Education
Committee on Language Policy

Министерства науки и высшего образования
Комитет языковой политики Республики Казахстан

«ТІЛ ЖӘНЕ ҚОҒАМ»

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЖУРНАЛЫ

«TIL ZHANE KOGAM»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC ELECTRONIC JOURNAL

«ТІЛ ЖӘНЕ ҚОҒАМ»

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ

№3 (63) 2025

Астана, 2025
Astana, 2025

Алғашқы есепке қою нөмірі мен мерзімі: 2993-Ж; 27. 05. 2002 жыл
«Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінің мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы куәлігі берілген.

Куәлік нөмірі: №KZ68VPY00111810

Атауы: «Тіл және қоғам»

Шығу жиілігі: жылына 4 рет

Тілі: қазақ, ағылшын және орыс

Тақырыптық бағыты: халықаралық ғылыми электрондық журнал, лингвистика және жасанды интеллект, Терминология, Тіл оқыту әдістемесі

Таралу аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс-жақын шетелдер

Бас редактор
Г. ТӨКЕНҚЫЗЫ

Жауапты редактор
Д. ОСПАНОВА

**Редакцияның
мекенжайы:**

Қазақстан Республикасы
010000, Астана қаласы,
Сауран көшесі, 7А,
til.qogam@tilqazyna.kz

Primary registration number and date: 2993-ZH; May 27, 2002

A certificate of re-registration of the periodic printed publication has been issued by the Republican State Establishment «Committee of Information of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan»

Certificate number: №KZ68VPY00111810

Title: «Тіл және қоғам» (*Language and Society*)

Publication frequency: 4 times a year

Languages: Kazakh, English, and Russian

Thematic focus: International scientific electronic journal, linguistics and artificial intelligence, terminology, language teaching methodology

Distribution area: Republic of Kazakhstan, near and far abroad

Первичный регистрационный номер и дата: 2993-Ж; 27.05.2002 год

Выдано свидетельство о повторной регистрации периодического печатного издания Республиканским государственным учреждением «Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан».

Номер свидетельства: №KZ68VPY00111810

Название: «Тіл және қоғам» (*Язык и общество*)

Периодичность выхода: 4 раза в год

Языки: казахский, английский и русский

Тематическое направление: международный научный электронный журнал, лингвистика и искусственный интеллект, терминология, методика преподавания языков

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ АЛҚА

Отандық ғалымдар

Ербол Тілешов	<i>ф.ғ.к.</i>
Шерубай Құрманбайұлы	<i>ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі</i>
Шалабай Бердібай	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Балқия Қасым	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Бекжан Әбдуәлиұлы	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Бағдан Момынова	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Алмагүл Әділова	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Раушан Авакова	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Гүлнар Мұратова	<i>ф.ғ.д.</i>
Зейнеп Базарбаева	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Гүлнат Абикенова	<i>ф.ғ.д.</i>
Бекен Сағындықұлы	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Орынай Жұбаева	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Жанна Оспанова	<i>PhD</i>
Болат Хасенов	<i>PhD</i>
Әсел Орманова	<i>PhD</i>

Шетелдік ғалымдар

Валентина Маслова	<i>ф.ғ.д., профессор, Беларусь</i>
Рустам Шадиев	<i>PhD, профессор, ҚХР</i>
Марина Пименова	<i>ф.ғ.д., профессор, Ресей</i>
Алима Пирниязова	<i>ф.ғ.д., профессор, Өзбекстан</i>
Аян Экрем	<i>ф.ғ.д., профессор, Түркия</i>

EDITORIAL BOARD

Domestic experts

Tilleshov Erbol
Kurmanbaily Sherubai

*Candidate of Philological Sciences
Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy,
of Sciences of Kazakhstan*

Berdibai Shalabai
Balkiya Kasym
Abdualiuly Bekzhan
Bagdan Momynova
Almagul Adilova
Rashan Avakova
Gulnar Muratova
Zeynep Bazarbayeva
Gulnat Abikenova
Beken Sagyndykuly
Zhubayeva Orynai
Ospanova Zhanna
Khasenov Bolat
Ormanova Asel

*Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
PhD
PhD
PhD*

Foreign experts

V.Maslova
R.Shadiev
V.Pimenova
A.Pirniyazova
A.Ekrem

*Doctor of Philological Sciences, Professor (Belarus)
Doctor of Philological Sciences, Professor (China)
Doctor of Philological Sciences, Professor (Russia)
Doctor of Philological Sciences, Professor (Karakalpakstan)
Doctor of Philological Sciences, Professor (Turkey)*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Отечественные ученые

Тілешов Ербол
Құрманбайұлы Шерубай
Бердібай Шалабай
Қасым Балқия
Әбдуәліұлы Бекжан
Момынова Бағдан
Әділова Алмагүл
Авақова Раушан
Мұратова Гүлнар
Базарбаева Зейнеп
Абикенова Гүлнат
Сағындықұлы Бекен
Жұбаева Орынай
Оспанова Жанна
Хасенова Болат
Орманова Әсел

*к.ф.н.
д.ф.н. профессор, академик Национальной академии наук Казахстана
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н.
д.ф.н. профессор
д.ф.н.
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
PhD
PhD
PhD*

Зарубежные

В.Маслова
Р. Шадиев
В.Пименова
А.Пирниязова
А.Экрем

*Доктор филологических наук, Белорусия
Доктор филологических наук, профессор, Китай
Доктор филологических наук, профессор, Россия
Доктор филологических наук, профессор, Каракалпакстан
Доктор филологических наук, профессор, Турция*

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Б.Б. ДИНАЕВА

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ ПАРЕМІЯЛАРЫНДАҒЫ ОРТАҚ ОЙЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ
СИНЕРГИЯСЫ..... 8

А.М. НҮРБАЕВА, Г.А. ДЖАМАНБАЛАНОВА, С.И. ЖАПАҚОВ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ЖАСАНДЫ
ИНТЕЛЛЕКТІНІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ: ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР МЕН ТӘЖІРИБЕЛІК
ҚОЛДАНУ..... 21

А.Б. КИСТАУБАЕВА

КӨРКЕМ МӨТІННІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: Т. ДРАЙЗЕРДІҢ
«АМЕРИКАНДЫҚ ТРАГЕДИЯ» РОМАНЫНДАҒЫ ТУРА ЖӘНЕ АУЫСПАЛЫ
МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ..... 39

Р.Т. КОЖАБЕКОВА

ПРЕЦЕДЕНТТІК АТАУЛАР – ГАЗЕТ ТАҚЫРЫПТАРЫНЫҢ ӨЗЕГІ..... 49

Ә.Т. ТӘУБЕЕВА

ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКА МЕН СЕМАНТИКАНЫҢ ӨЗАРА
ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ..... 63

ТЕРМИНОЛОГИЯ

Қ.М. ГАКРАМА

ҚҰРЫЛЫС ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕР МЕН КӘСІБИЛІКТЕР..... 76

ТІЛ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Н.Т. АЛПЫСБАЕВА, М.А. БАЙБОСЫНОВА

ОРЫС ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ
МЕН ТӘСІЛДЕРІ..... 89

А.Р. ОРЫНБАЕВА

I. ЕСЕНБЕРЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫН НАСИХАТТАУДАҒЫ ЖАҒАШЫЛ
ӘДІСТЕМЕ..... 101

CONTENT

LINGUISTICS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

B. DINAYEVA

SYNERGY OF THE COMMON COGNITIVE SYSTEM IN KAZAKH AND
TURKISH PAREMIAS..... 8

A.M. NURBAYEVA, G.A. DZHAMANBALANOVA, S.I. ZHAPAKOV

INTEGRATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE
IN KAZAKH LANGUAGE EDUCATION: MODERN APPROACHES AND PRACTICAL
APPLICATIONS..... 21

A.B. KISTAUBAYEVA

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF LITERARY TEXT: THE INTERRELATION OF WORDS
IN LITERAL AND FIGURATIVE MEANINGS IN T. DREISER’S NOVEL AN AMERICAN
TRAGEDY..... 39

R.T. QOJABEKOVA

PRECEDENT-BASED TITLES – THE ESSENCE OF NEWSPAPER HEADLINES..... 49

A.T. TAUBEYEVA

FUNCTIONAL GRAMMAR AND SEMANTICS: INTERCONNECTION AND
CONSISTENCY..... 63

TERMINOLOGY

K. GAKRAMA

TERMS AND PROFESSIONALISM IN CONSTRUCTION VOCABULARY..... 76

LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

N.T. ALPYSBAYEVA, M.A. BAYBOSYNOVA

ACTIVE LEARNING METHODS AND TECHNIQUES RUSSIAN LANGUAGE AND
LITERATURE..... 89

A.R. ORYNBAYEVA

INNOVATIVE METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE POPULARIZATION
OF ILYAS YESENBERLIN’S WORK..... 101

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Б.Б. ДИНАЕВА

СИНЕРГИЯ ОБЩЕЙ КОГНИТИВНОЙ СИСТЕМЫ В ПАРЕМИЯХ КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ..... 8

А.М. НУРБАЕВА, Г.А. ДЖАМАНБАЛАНОВА, С.И. ЖАПАКОВ

ИНТЕГРАЦИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИЕ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРИМЕНЕНИЯ..... 21

А.Б. КИСТАУБАЕВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: ВЗАИМОСВЯЗЬ СЛОВ В ПРЯМОМ И ПЕРЕНОСНОМ ЗНАЧЕНИИ В РОМАНЕ Т. ДРАЙЗЕРА «АМЕРИКАНСКАЯ ТРАГЕДИЯ»..... 39

Р.Т. КОЖАБЕКОВА

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ НАЗВАНИЯ– ОСНОВА ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКОВ..... 49

А.Т. ТАУБЕЕВА

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАММАТИКА И СЕМАНТИКА: ВЗАИМОСВЯЗЬ И СОГЛАСОВАННОСТЬ..... 63

ТЕРМИНОЛОГИЯ

К.М. ГАКРАМА

ТЕРМИНЫ И ПРОФЕССИОНАЛИЗМЫ В СТРОИТЕЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ..... 76

МЕТОДИКА ПРЕПОДОВАНИЯ ЯЗЫКА

Н.Т. АЛПЫСБАЕВА, М.А. БАЙБОСЫНОВА

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ..... 89

А.Р. ОРЫНБАЕВА

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К МЕТОДОЛОГИЧЕСКОМУ ОБЕСПЕЧЕНИЮ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ТВОРЧЕСТВА И. ЕСЕНБЕРЛИНА..... 101

ХҒТАР 16.21.49

Б.Б. ДИНАЕВА

Astana IT University,

Астана, Қазақстан

(e-mail: bekzatdinayeva@gmail.com)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ ОРТАҚ ОЙЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ СИНЕРГИЯСЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі паремиялар арқылы екі халықтың ортақ ойлау жүйесінің синергиясы зерттелді. Зерттеу барысында паремиялардың лингвомәдени, этнолингвистикалық аспектілері қарастырылып, олардың құрылымдық және мағыналық ерекшеліктері сипатталды. Салыстырмалы-типологиялық әдіс арқылы екі тілдегі паремиялар салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Зерттеу нәтижесінде қазақ және түрік паремияларындағы ортақ мәдени кодтар мен танымдық құрылымдардың үндестігі айқындалып, түркі халықтарының рухани және мәдени сабақтастығының көрінісі ретінде бағаланды. Бұл үрдіс мақал-мәтелдердің тілдік және мәдени мұра ретінде сақталып, дамуына, сондай-ақ екі халықтың өзара түсіністігі мен байланыстарын нығайтуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: паремиялар, ортақ ойлау жүйесі, семантикалық мазмұн, мәдени код, ортақ инвариант.

Кіріспе. Тіл білімі ХХ ғасырдың соңғы жылдарында антропологиялық парадигмаға көшуді бастады. Бұл «адам – тіл – мәдениет» және «адам – тіл – ойлау» үштігіне негізделген гуманитарлық зерттеулердің өзара тығыз байланыс орнатуына жол ашты. Адамзат өркениетінің жетістігі болып табылатын тілдік әлемнің бейнесі антропоэзеттік тіл білімі саласын қалыптастырды. Паремиялар әртүрлі этностардың әлемді сезінуінің және дүниетанымының көрсеткіші ретінде семантикалық, тақырыптық және семиотикалық тұрғыдан көпқырлы құбылыс болып табылады. Олар бейнелі және эмоциялық-экспрессивтік ойлау мен таным, сана ерекшеліктеріне ие. Әртүрлі мақал-мәтелдер халық өмірін бейнелеп, шаруашылық қызметін білдіріп, шығу тегі, жасалу уәжі, тілдік заңдылықтары және құрылымдық сипаттамалары тұрғысынан ерекшеліктерге ие. Қазіргі тіл мамандарын ерекше қызықтыратыны – уақыт сынынан өткен және жалпы халық мұрасына айналған мақал-мәтелдердегі кодталған ақпаратты анықтау. Бұл зерттеулер паремиялардың пайда

болуы мен дамуын, мәдени және тарихи контекстерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ олардың ұрпақтан-ұрпаққа білім мен құндылықтарды жеткізудегі рөлін айқындауға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер – әртүрлі этностардың әлемге деген көзқарасын, ой-өрісін және мәдениетін түсінудің құнды кілті болып табылады. Осыған байланысты, оларды зерттеу тіл білімінің маңызды аспектілерінің бірі болып қала береді.

Мақал-мәтелдер халықтың дәстүрлері, әлеуметтік құндылықтары және мәдени нормаларын бейнелейді. Сондықтан бір ұлттың мақал-мәтелі басқа ұлттың мақал-мәтелінен әртүрлі болып көрінеді. Ойлау жүйесі мен дүниедегі құбылыстар жөніндегі жалпы түсініктер ұқсас болғанымен, әр халықтың тіліндегі мақал-мәтелдердің түрлі формада болуы олардың ерекшеліктерін көрсетеді.

Әлем халықтарының мақал-мәтелдерінде кеңінен таралған мифтік мотивтер мен ұғымдар бар. Бұл мифтер мен аңыздар адамзаттың алғашқы кезеңдерінен бастап қалыптасқан және халықтың рухани әлемін, сенімдерін көрсетеді. Мақал-мәтелдер арқылы осы мифтік дүниетанымның элементтері айқын көрінеді [1, 29], өйткені адам санасының мифтік-танымдық қатпарларындағы архетипер, шындығында да, кез келген ұғымның қалыптасуына және таным үдерісіне үлкен әсер етеді. Әр этностың мәдени өмірі мен ерекшеліктері бірегей болғанымен, оларда өзіндік ұқсастықтар болуы табиғи құбылыс. Әлем халықтарының мәдениеті мен тұрмыс-тіршіліктері әртүрлі болғанымен, олардың арасында ортақ элементтер мен ұқсастықтар бар. Бұл ұқсастықтар адамзаттың ортақ тарихы, тәжірибесі және өмір сүру тәсілдерінен туындайды [2, 27].

Тілдің тағдыры, расымен де, ұлттың тарихымен тығыз байланысты. Халықтың мәдениеті, дәстүрі, әлеуметтік құрылымы мен ой-санасы оның тілінде көрініс табады. Осыған байланысты қазақ және түрік халықтарының тілдеріндегі мақал-мәтелдер де олардың сана-сезімін, мәдени тұрмысын және тарихын бейнелейтін маңызды элементтер болып табылады. Бұл мақал-мәтелдер тілдің даму ерекшелігін және ұлт мәдениетінің негізгі көрсеткіштерін айқындап, екі халықтың рухани және мәдени мұрасын бейнелейді.

Түбі бір, мәдениеті мен тілі ортақ сан алуан халықтарды қамтыған түркі әлемі этнолингвистиканың сан алуан аспектілерін зерттеп, салыстыруға мол материал береді. Қазақ және түрік тілдеріне ортақ мақал-мәтелдерді зерттеу ғалымдарды ерекше қызықтырады, себебі мақал-мәтелдер халықтардың өмір тәжірибесін, даналығын танытып қана қоймай, олардың дүниетанымын, мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсінуге көмектеседі. Паремиялардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау, олардың когнитивтік-прагматикалық және синергиялық этнолингвистикалық табиғатын ашу – өзекті. Түркологияда мақал-мәтелдер халықтың құндылықтарын, нормаларын, дүниетанымын көрсететін мә-

дени кодтардың тасымалдаушысы ретінде қарастырылады. Олар тәжірибе мен білімді ұрпақтан-ұрпаққа берудің маңызды құралы ретінде қызмет етеді.

Көптеген ғалымдар түркі халықтарының сөз өнеріндегі ұқсастықтардың көне заманнан бері байқалатынын атап көрсетеді. Бұл ұқсастық тек тілде ғана емес, мақал-мәтелдерде бейнеленген образдар, мотивтер, тақырыптар арқылы да көрінеді. Мұндай ортақ элементтер зерттеушілерге түркі халықтары арасындағы мәдени байланыстарды анықтауға және зерттеуге көмектеседі, бұл өз кезегінде олардың мәдени бірегейлігі мен өзара түсіністікті нығайтуға көмектеседі. Сонымен қазақ және түрік тілдерінің мақал-мәтелдерін салыстыра зерттеу бұл халықтардың ұлттық ерекшеліктерін ашып қана қоймай, олардың арасындағы терең мәдени байланыстарды түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу түркі халықтарының ортақ мәдени мұрасын сақтауға және дамытуға үлес қосады және теориялық және практикалық түркологияда маңызды рөл атқарады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұл зерттеу қазақ және түрік тілдеріндегі паремиялар арқылы ортақ ойлау жүйесінің синергиясын анықтауға бағытталған. Зерттеу барысында паремиялардың лингвомәдени және этнолингвистикалық аспектілері қарастырылды. Мақалада паремиялардағы ортақ ойлау жүйесінің көріністері нақты тілдік деректер арқылы сипатталады. Ғылыми мақалада қолданылатын әдіснама зерттеу нысанының күрделілігі мен көпқырлылығына сәйкес кешенді әдістер жиынтығына негізделеді. Қазақ және түрік тілдеріндегі паремиялар жинақталып, олардың құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін ашып көрсететін сипаттамалы әдіс, екі тілдегі паремиялар салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтаған салыстырмалы-типологиялық әдіс және контекстуалдық әдіс пайдаланылды. Осы әдіснамалық негіздер арқылы мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі паремиялардағы ортақ ойлау жүйесінің синергиясы жан-жақты зерттеліп, екі халықтың дүниетанымдық және мәдени ерекшеліктері салыстырмалы түрде талданады.

Талқылау және бақылау. Әр халықтың паремиологиялық қоры – ерекше мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерді ғана емес, басқа мәдениеттер мен тілдерден алынған сөздерді де қамтитын бай мұра. Бұл, әсіресе, ғасырлар бойы тығыз мәдени және тілдік байланыста болған түркі тілдес халықтарға қатысты. Көптеген мақал-мәтелдер түркі тілдес халықтарға ортақ, бұл тарихи тамырдың тереңде жатқанын, мәдени құндылықтардың ортақтығын көрсетеді. Түркі халықтарының мақал-мәтелдері өзінің бастапқы мағынасын сақтай отырып, бір тілден екінші тілге көшіп отырады. Бұл өзара алмасу үдерісі тіл мен мәдениетті байытады, түркі тілдес халықтарды біріктіретін ортақ элементтерді нығайтады. Мақал-мәтелдер халық даналығының қысқа әрі ықшам көрінісі болғандықтан, басқа халықтарға оңай таралып қабылданады, дегенмен мақал-мәтелдер тек

бір тілдің немесе халықтың асыл мұрасы екенін айту қиын. Олардың әртүрлі түркі тілдес халықтар арасында қолданылуы ұжымдық меншікті және ортақ мәдени мұраны көрсетеді. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан мақал-мәтелдер жаңа жағдайларға бейімделгенімен, өзінің бастапқы даналығын, мәнін сақтайды. Бұл құбылыс түркі тілдес халықтар арасындағы этнолингвистикалық байланыстың синергетикалық сипатын көрсетеді. Жалпы мақал-мәтелдер ортақ тамырлар мен тарихи байланыстардың дәлелі ретінде ғана емес, мәдени құндылықтар мен нормаларды сақтау және жеткізу құралы ретінде де қызмет етеді. Олар түркі тілдес халықтардың мәдени бірлігін қолдай отырып, өзара түсіністік пен мәдени бірегейлікті нығайтады. Түркі мақал-мәтелдерінің семантикалық ұқсастығы әртүрлі жолмен пайда болған дейміз. Мысалы, түрлі генеологиялық топқа жататын халықтардың мақал-мәтелдеріндегі мағыналық ұқсастық сол халықтардың дамуындағы тарихи, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және тағы басқа факторлардың ортақтығымен байланысты.

Кейбір ғалымдар түркі халықтарының этникалық және тілдік бірлігіне қатысы жоқ түркі мақал-мәтелдерінің ұқсастығын алға тартады. Олардың пайымдауынша, ортақ тамырлар мен шарттылықтар әртүрлі түркі халықтарының тілдеріне әсер ететін ортақ мақал-мәтелдер мен мәтелдерді тудырады [3, 8]. Шынында да, түркі мақал-мәтелдерінің мағыналық ұқсастығы әртүрлі себептерге байланысты туындап, халықтардың тарихи-мәдени дамуының әртүрлі аспектілерін көрсетуі мүмкін. Ұқсастықтарды мына факторлармен түсіндіруге болады: 1) Тарихи-әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторлардың ортақтығы; 2) Әртүрлі тілдік топқа жататын халықтардың тарихи жағдайлары, әлеуметтік-экономикалық жағдайлары және ұқсастығына байланысты мақал-мәтелдердің ұқсастығы жиі кездеседі.

Соңғы уақытта паремия семантикасындағы ұлттық мәдениеттің көрінісін зерттеуге қызығушылық артып келеді. Бұл ерекше ұлттық тілдік бірліктерді зерттеумен айналысатын жаңа бағыт лингвоелтану саласының дамуына әкелді. Осы саланың дамуына үлес қосқан Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың жұмыстары болды [4]. Ғалымдардың әзірлеген лингвоелтану тұжырымдамалары, шын мәнінде, мәдениетаралық қатысым идеясына негізделген. Бұл тұрғыда мәдениетаралық қатысым тіл арқылы әртүрлі мәдениет өкілдерінің өзара байланысы ретінде түсініледі. Бұл тәсілдің негізгі мақсаты – ұлттық мәдениеттің сол ұлттың тілінде қалай бейнеленетінін және қалай көрінетінін, сондай-ақ оны басқа мәдениет өкілдері қалай қабылдайтынын көрсету.

Мақал-мәтелдер – маңызды қарым-қатынас құралы және әр халықтың мәдени мұрасының бір бөлігі. Олар белгілі бір халықтың тарихи, әлеуметтік, экономикалық және мәдени болмысының әсерінен қалыптасқан бірегей ұлттық-мәдени сипаттарды көрсетеді. Мақал-мәтелдер халықтық сипатқа ие бо-

лып, тілдің ұлттық ерекшелігіне бай, бұл оларды тіл білімі ғылымының қажетті зерттеу нысанына айналдырады. Мақал-мәтелдерде белгілі бір халықтың мәдениетіне тән бейнелер, белгілер, шындықтар болады. Мысалы, қазақ мақал-мәтелдерінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін көшпелі тұрмыс, мал шаруашылығы, дала жағдайына қатысты элементтер жиі кездеседі. Түрік мақал-мәтелдері Осман тарихын, егін шаруашылығы мен дәстүрін қамтиды.

Қазақ-түрік паремияларының ұқсастығы мен ерекшелігін осы этностардың дүниетанымын, пайымдауын, рухани мәдениетін, тілдік қауымдастығын көрсететін стандартты ережелер мен тарихи дереккөздер арқылы түсіндіруге болады. Бұл факторлар елдер арасындағы айырмашылықтарға қарамастан, қолайлы мағыналар мен қызметтерге ие ұқсас мақал-мәтелдердің қалыптасуына ықпал етеді. Қазақтар мен түріктер ғасырлар бойы тығыз тарихи-мәдени байланыста болды, бұл мәдени элементтердің, соның ішінде мақал-мәтелдердің алмасуына ықпал етті.

Нәтижелер. Паремиялар бір тілден екінші тілге ауысқанда, көбінесе семантикалық мазмұнын сақтайды, бірақ сонымен бірге жаңа тілдің контекстік, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне бейімделеді. Бұл құбылыс, әсіресе, көптеген мақал-мәтелдердің тамыры ортақ, бірақ әр мәдениеттің дәйекті дамуында дамыған түркі халықтарына тән. Бір тілден екінші тілге ауысқан паремиялар жалпы мағыналық мазмұнын сақтайды. Мысалы, қазақ мақал-мәтелінің түрік тілінде бірдей идеяны немесе даналықты жеткізетін, бірақ әртүрлі сөздер мен құрылымдарды қолданатын баламасы болуы мүмкін. Қазақтың көптеген байырғы мақал-мәтелдерінің тарихи негізі түркілік ортақ қордан шыққан және олар бір кездері түркі халықтарына ортақ игілік болған. Әр халық осы ортақ **инварианттың** жекелеген **варианттарын** жасап, өз мәдениеті мен тілдік ерекшеліктерін айқындаған. Бұл үрдіс мақал-мәтелдердің тілдік және мәдени мұра ретінде сақталып, дамуына, сондай-ақ халықтардың өзара түсіністігі мен байланыстарын нығайтуға ықпал етеді. Атап айтқанда:

а) Мақал-мәтелдердің екі тіл арасында абсолютті вариант болып тұрғандарын қазақ және түрік тілдері материалы негізінде қарастыратын болсақ, төмендегідей синонимдік немесе мағыналас варианттардың бар екендігін көреміз. Мысалы:

Қазақта: *Адам аласы – ішінде, мал аласы – сыртында;*

Түрікте: *Adamın alası (alacası) içinde, davarın (Hayvanın) alacası dışında* (сөзбе-сөз аудармасы: Адамның аласы ішінде, малдың (хайуанның) аласы сыртында)

Қазақта: *Анасын көріп – қызын ал, матасын көріп – бөзін ал;*

Түрікте: *Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al* (сөзбе-сөз аудармасы: Анасын қарап қызын ал, жиегіне қарап бөзін ал)

Бірінші мақалдағы қазақ тіліндегі **мал** сөзі түрікте **davar/hayvan** сөзімен

алмасып тұр. Қазақ тіліндегі **мата** сөзі түрікте **kenar** сөзімен берілген.

ә) Мақал-мәтелдердің компоненттері әртүрлі өзгеріске түсіп қолданылады:

1) **Мақал-мәтелдердің бір компонентін өзгерту.** Мысалы:

Қазақта: *Екі кемеңің басын ұстаған суға кетер*

Түрікте: *İki kapitan bir gemiyi batırır* (сөзбе-сөз аудармасы: Екі капитан бір кемеңі батырар)

Қазақта: *Ит үрер, керуен көшер*

Түрікте: *İt ürür; kervan yürür* (сөзбе-сөз аудармасы: Ит үреді, керуен жүреді)

2) **Мақал-мәтелдердің екі компонентін өзгерту.** Мысалы:

Қазақта: *Екі түйе сүйкенсе, арасында шыбын өледі*

Түрікте: *At tepişir arada eşek ölür* (сөзбе-сөз аудармасы: Ат тебісер, ортада есек өледі)

Қазақта: **Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарайды**

Түрікте: *Отuz iki dişten çıkan, otuz iki ağıza yayılır* (сөзбе-сөз аудармасы: Отыз екі тістен шыққан отыз екі ауызға тарайды).

Бұл мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздер тіларалық варианттар жасағанымен, мақал-мәтелдердің жалпы мазмұнына, бейнелілігіне нұқсан келтіріп тұрған жоқ.

3) **Мақал-мәтелдердің үш компонентін өзгерту.** Мысалы:

Қазақта: *Дәніккеннен құныққан жаман*

Түрікте: *Alışmış, kudurmıştan beterdir* (сөзбе-сөз аудармасы: Үйреніскен құтырғаннан бетер)

Қазақта: *Тауықтың түсіне тары кіреді*

Түрікте: *Aç tavuk uykusunda dari görür* (сөзбе-сөз аудармасы: Аш тауық түсінде тары көреді)

4) **Мақал-мәтелдердің төрт компонентін өзгерту.** Мысалы:

Қазақта: *Аңқау елге арамза молда*

Түрікте: *Avcı kediyе kurnaz fare* (сөзбе-сөз аудармасы: Аңшы мысыққа – айлакер тышқан)

б) Түркілік ортақ инварианттың жекелеген варианттарын туыстас тілдердің бірінде мақал-мәтелдердің толық нұсқасының, ал екінші бір тілде ықшамдалған қысқа вариантының болуынан да көреміз. Мысалы:

Қазақта: *Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады,*

Қатты-қатты сөйлесең, мұсылман діннен шығады

Түрікте: *Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır* (сөзбе-сөз аудармасы: Тәтті тіл жыланды інінен шығарар)

Бұл мысалдардан көбінесе қазақ тілінде екі жолдан тұратын мақал-мәтелдер түрік тілінде бір ғана жолдан болатынын көреміз.

в) Құрылымы, құрамы және бейнелеу тәсілі жағынан басқа-басқа, бірақ

логикалық ой жүйесі, мағына-мазмұны, бағытталған нысанасы ортақ мақал-мәтелдер де бар. Мәселен, қазақ тіліндегі **Ақша ашпайтын құлып жоқ; Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды; Бір күн дәм татқан жерге қырық күн сәлем** деген мақалдардың мағынасын түріктер *Altın anahtar her kapıyı açar* (сөзбе-сөз аудармасы: Алтын кілт әр есікті ашар); *Ateş olmayan yerden duman çıkmaz* (сөзбе-сөз аудармасы: Өрт болмаса, түтін болмайды); *Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var* (сөзбе-сөз аудармасы: Бір шыны кофе қырық жыл бойы есте қалады); қазақтың **Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық** мақалын түріктер *Erken kalkan (çıkan) yol alır, er evlenen döl alır* (сөзбе-сөз аудармасы: Ерте тұрған жол алар, ерте үйленген ұрпақ алар); **Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды** дегенді *İki bas bir kazanda kaynamaz* (сөзбе-сөз аудармасы: Екі бас бір қазанда қайнамайды), *İki aslan bir posta sığmaz* (сөзбе-сөз аудармасы: Екі арыстан бір торға сыймас), *İki karpuz bir koltuğa sığmaz* (сөзбе-сөз аудармасы: Екі қарбыз бір қолтыққа сыймас) деп қолданады. Бұл туралы фин паремиологы М.Кууси мақал-мәтелдердің мазмұны оларда қолданылатын бейнелі образдармен байланысты емес, мақал-мәтелдердегі берілетін ортақ хабар әртүрлі образдың көмегімен жүзеге асуы мүмкін дейді [1, 17].

Бұл пікірді қолдай отырып, қазақ және түрік мақал-мәтелдері де құрылымдық, тұлғалық жағынан өзгеше болса да, беретін мағынасы бір, ортақ ой, ортақ мазмұны бар дейміз. Мақал-мәтелдердің мәндес келуі халықтардың бір зат не құбылыс жайындағы түсінігі бірдей, тек тілдері басқаша дыбыстала-тынын көрсетеді. Жалпы туыстас тілдер үшін фонетикалық заңдылықтардың маңызы өте күшті. Фонетикалық заңдылықтар тілдің лексикалық құрамы мен грамматикалық құрылысына қарағанда, тез өзгеріске ұшырағыш болғандығы үшін шешуші қызмет атқарып келді. Мұндай дыбыстық өзгерістерді түркі халықтарының мақал-мәтелдерінен анық көруге болады. Мысалы:

Қазақта: **Тау тауға қосылмас, адам адамға қосылады**

Түрікте: ***Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur*** (сөзбе-сөз аудармасы: Тауға тау кездеспейді, адам адамға кездеседі)

Қазақта: **Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда;**

Түрікте: ***Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla*** (сөзбе-сөз аудармасы: Қызым саған айтамын, келінім сен түсін).

«Көріп отырғанымыздай, бұл тәріздес ұқсас мақал-мәтелдерді тек түрік тілінен ғана емес, кез келген түркі тілінен, әсіресе, тегі жағынан қыпшақ тобына жататын тілдерден көптеп кездестіруге болады. Бұл ортақ мақал-мәтелдердің барлығы бүгін ғана пайда болып, түркі әлеміне бірден тараған жоқ. Олар – түркі халықтарының, ал одан бұрын тайпаларының өзара тығыз араласуына, рухани-мәдени жіті қарым-қатынасына байланысты талай замандардан ілгері қалыптасқан ортақ ауыс-түйістер» [5, 27].

Екі халықтың қай мақал-мәтелін алып қарасақ та, фонетикалық, лексика-грамматикалық өзгешеліктеріне қарамастан, мазмұн-мәні түсінікті болып келеді, себебі қазіргі қазақ, өзбек, қырғыз, түрік, түркімен, татар, әзірбайжан, башқұрт т.б. ұлттар біртұтас халық болып, хандық құрудан әлдеқайда бұрын шыққан, ал бірыңғай халық тілі ұлт болудан да ерте қалыптасқан. Сондықтан да бір халықтың бірнеше хандыққа бөлінуіне, тіпті олардың бір-бірімен жауласуларына қарамастан, бірыңғай сөйлеу жүйесі бұзылмаған, негізгі сөздік қоры бастапқы қалпын сақтап қалған.

Тарихтың әр кезеңіндегі, әр елдің кәсіби, экономикалық ерекшелігі сол халықтың тілінде, соның ішінде мақал-мәтелдерінде де өз таңбасын қалдырады, себебі мақал-мәтелдердің едәуір бөлігі белгілі бір географиялық шеңберде, тек сол халыққа тән болмыс-тіршілікке байланысты туып қалыптасқан. Тұрмыс-салты, тарихи тағдыры, әсіресе, тілі ұқсас болғандықтан, түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдерді қазақтың байырғы, қолтума паремияларынан ажырату оңай емес. Мысалы, «*Халық айтпайды, халық айтса, қалп айтпайды*» деген мақалды қырғыздан ауысқан деуге болады, өйткені «*қалп*» деген сөздің мағынасы қазақтар үшін онша айқын емес, ал қырғызша «*қалп*» – өтірік деген сөз [6, 63]. Қазақ тілінде мақалдың құрамындағы «*қалп*» сөзі жеке қолданылмайды. Қырғыз тілінде: *қалп айт, қалпты чындай* секілді сөз тіркестері мен «*Пазары жақын байыбайт, қалп айтқан киши жарыбайт*», «*Қалптын арышы қысқа*» сияқты мақал-мәтелдердің құрамында да кездеседі [7, 332]. Сол сияқты «*Дарақ бір жерде көгереді*», «*Өзіңді ер тұтсаң, дұшпаныңды шер тұт*» дейтін мақалдар өзбек халқынан ауысуы мүмкін, өйткені осындағы «*дарақ*» (ағаш), «*шер*» (жолбарыс) өзбек тіліне тән сөздер.

Десе де, мұндай мақал-мәтелдердің барлығын тек ауысудың нәтижесі деп қарауға болмайды. Оларды тегі, тілі бір қазақ пен түріктің өз алдына дербес ұлт болып бөлінбей тұрғанда жасалған ортақ мұрасы деуге болады. Демек, ежелгі, байырғы мақал-мәтелдерге «төсекте басы, төскейде малы қосылған» түбі бір түркі халықтарының бөлінбеген еншісі, ортақ қазынасы, ата мұрасы деп қарау керек. Мақал-мәтелдердің түрік тілінде «*аталар сөзі*» («*atasözü*»), әзірбайжанда да «*аталар сөзі*» («*atalar sözü*»), чувашта «*қариялардан қалған сөз*» («*ваттисам калани*») деп аталуы тегін емес. Бұдан шығатын қорытынды, қай халықтың болмасын, мақал мен мәтелді қатты қадірлейтінін, мәнін терең түсініп, тірлігіне тиянақ ететінін аңғарамыз [8, 95].

Кез келген тілдегі паремиялогиялық қор ұжымдық санадан туған, көптеген ұрпақтың сынынан өткен және ұрпаққа ұжымдық құндылықтарды таныту құралы ретінде берілген мағыналарды біріктіру феномені ретінде қабылданады. Мақал-мәтелдер көпмәдениетті тіл білімінің феномені ретінде қоршаған орта шындығын стереотиптік бағалаудың афоризмдік үлгілеріне негізделген.

Оларды қабылдау мәдени-әлеуметтік даму үдерісінде өзгеруі мүмкін. Бұл, көбінесе, астарлы (ауыспалы) мағынада жұмсалатын паремиялардың лингвомәдени кодының «ашық» сипатына байланысты болып келеді.

Мақал-мәтелдер халық туындысы болғандықтан, кейінгі ұрпаққа олардың бастапқы жасалу уәжін табу, оны түсіну қиындық тудырып жатады. «Лингвомәдени массив ішінде тура мағынасын сақтаған паремияларды өзіне тән идиомалық табиғатына байланысты жеке мәтіндік өріс ретінде қарастыруға болады» [9, 8]. «Мақал-мәтелдердің өзіне тән ішкі мүмкіндіктеріне байланысты оларды зерттеу өте қиын, өйткені оларды бір мезгілде жеке логикалық бірлік ретінде де, тілдік құбылыс ретінде де, қоршаған дүниені көркем қабылдау нысандары ретінде де қарастыруға болады» [10, 54].

Қазақ және түрік халықтарының паремияларын синергетикасы ерекше этнолексикалық сөздік қор құрайды. Бұл бүгінгі қоғамның рухани-әлеуметтік жаңғыру, өзгеру деңгейіне сәйкес сөз әлеуетінің танылуы мен жан-жақты ашылу мүмкіндігін көрсетеді. Сайып келгенде, қазіргі қазақ және түрік тіл біліміндегі тілді зерттеудің жаңа ғылыми үрдісіне сай танылатын лингвомәдени сөз байлығы арқылы екі халықтың рухани өрісімен сабақтас ұлттық болмысын тани аламыз. «Ұлттық болмыс тіл арқылы бейнеленген ұлттық мазмұннан көрінеді. Ұлттық мазмұндағы мақал-мәтелдің синергиялық күдіретін тануға қатысты лингвомәдени үрдістің жалғасып, өріс алуы «тілдің ұлтты рухтандырып, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп, материалдық өндіріс пен тұрмыс күйін ұлттың рухани дүниесімен сабақтас сипаттайтын этнотаңбалар жүйесінің өзекті арқауы болуында» деген қағидаға бекіткен этнолингвистика арқылы сипаттауға болады [11, 90]. Этнолингвистика саласына сәйкес этнос болмысын оның тілі арқылы танытатын ғылыми зерттеулерде мақал-мәтелдің бойындағы ұлттық рух жан-жақты және кешенді тұтастықта ашылады.

Тілдік бірліктерге, соның ішінде ұлттық тілдің паремиологиялық қорына лингвомәдени талдау жүргізу этностың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына, оның дүниетанымы туралы деректерге негізделіп жасалады. «Өзге мәдениетті тереңірек түсіну үшін әдеттегі тар академиялық шеңбермен шектелген мәселелерден шығу керек. «Мәдениеттің өзіндік рефлексиясын», оның өзін қабылдау тәсілдерін түсіну қажет және ол үшін осы мәдениеттің өзіндік ерекшелігін анықтайтын құндылықтар мен таңбалар жүйесін таңдау тетіктерін анықтау керек» [12, 14]. Ұлттық тіл бойынша салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени талдау жасаудың маңызды міндеттерінің бірі – паремиологияның танымдық мүмкіндіктерін зерттеу.

Осы орайда қазақ және түрік тілдерінің мәдени байланысы мен туыстық байланысын анықтап, ұлтымыздың материалдық және рухани мәдениеті сақталған мақал-мәтелдерін түрік халқының ата сөздерімен салыстыру мақсатымен екі

тілдің туыстық жақындығының, рухани үндестігінің синергиясын анықтаймыз.

Қорытынды. Екі тілдегі паремияларды лингвосинергия тұрғысынан зерттеу арқылы тілдік формалар мен мағыналардың эволюциясын анықтауға, тілдің тарихи оқиғалар мен мәдени өзгерістер әсерінен қалай өзгергенін көруге болады. Ауыз әдебиеті деректерін қазіргі тілмен салыстыру мәдениет пен ойлаудың қандай элементтері сақталғанын, қайсысы өзгергенін немесе жойылғанын түсінуге бірегей мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдерді зерттеу қазақ және түрік тілдерінің тарихи даму кезеңдерін қалпына келтіруге көмектеседі. Бұл зерттеулер әртүрлі әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайлардың тілдік сана мен мақал-мәтелдердің қалыптасуына қалай әсер еткенін көрсетеді. Екі халықтың мақал-мәтелдерінен құрылымдық сәйкестіктен (идентизмнен) бастап логикалық пайымдау, образдың берілу тәсілдеріндегі ортақтықты байқаймыз. Қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің ортақтығы мен тілара сәйкестігі – белгілі бір заңдылыққа, тарихи факторға барып саятын құбылыс. Атап айтқанда, олар:

1) түркі төркіндестігі, тектестігі;

2) қазақ пен түрік халықтарының өміріндегі, рухани мәдениетіндегі, дүниетанымы мен ойлау, бейнелеу қабілетінің ұқсастығы мен сәйкестігі олардың тарихи тамыры мен мәдени байланысының ортақтығының жемісі. Бұл параллельдер ортақ құндылықтарды, өмірлік тәжірибені және ойды жеткізу тәсілдерін көрсететін мақал-мәтелдерде кездеседі

3) екі халықтың да өз ойын метафора, салыстыру, басқа да шешендік құралдар арқылы жеткізе білуі олардың мақал-мәтелдерін бай, мәнерлі етеді. Күрделі ойларды жеткізу үшін олар көбінесе табиғаттың, жануарлардың, күнделікті көріністердің суреттерін пайдаланады.

Сонымен адамзатқа ойлау жүйесі ортақ болғандықтан, қазақ және түрік халықтарының сәйкес мақал-мәтелдерінің ұқсас болуы заңды құбылыс екенін атап көрсетеміз. Жоғарыда қарастырылған мақал-мәтелдердің арасында ешқандай принципті айырмашылық жоқ. Қазақ және түрік халықтарының мақал-мәтелдері екі ұлттың мәдени-рухани мұрасын зерттеуде ерекше құнды дүние болып табылады. Лексика-семантикалық, грамматикалық және контекстік құбылыстар, мақалдардағы балама варианттар тіл мен мәдениеттің табиғи дамуын көрсетеді. Сонымен қатар ортақ мақал-мәтелдердің болуы қазақ пен түрік халықтарының арасындағы туыстық байланыстарды көрсететін терең тарихи-мәдени бірлікті дәлелдейді. Қазақ және түрік халықтарының тілдік қорының синергиясын тарихи аспектіде зерттеу екі ұлттың паремиологиялық қорының қалыптасуына өмір сүру салтының, ділі мен қоршаған ортасының елеулі әсерін анықтайды. Қазақ және түрік халықтарының фольклорындағы паремиялардың синергиясын зерттеу олардың мәдени-этникалық сабақтастығын, өмір салтының, ділі мен қоршаған ортасының паремиологиялық қордың қалыпта-

суына әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ, түрік паремияларындағы ортақ ойлау жүйесінің синергиясын зерттеу арқылы екі халықтың ортақ тарихи, мәдени және әлеуметтік негіздері анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дандис А.О. структуре пословицы // Паремииологический сборник. Пословица. Загадка (Структура, смысл, текст). – М.: Наука, 1978. – С.13-34.
2. Адамбаев Б. Мақал-мәтелдің ұлтаралық сипаты // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – Алматы, 1974. №1. 27-34 б.
3. Пермяков Г.Л. К вопросу о структуре паремииологического фонда // Типологические исследования по фольклору. – Москва: Наука, 1975. – 251 с.
4. Верещагин Е.И., Костомаров В.Т. Язык и культура. – Москва: Русский язык, 1976. – 248 с.
5. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Тоғанай Т., 2004. – 560 б.
6. Елубай А. Концептуалды оқыту мен тәрбие: қазақ және түрік тілдеріндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдер. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы. №6 (400). – Алматы, 2022. 45-60 б.
7. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1965. – 973 с.
8. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. – Алматы: Атамұра, 2000. -320 б.
9. Антонова Е.Н. Паремииология без границ: монография. – Москва: РУДН, 2020. – 244 с.
10. Гафарова А.С. Пословицы VS поговорки. Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2017. № 11(77): в 3-х ч. Ч. 2. -С. 54-57.
11. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
12. Гуревич Т.М. Лингвокультурологический анализ концептосферы ЧЕЛОВЕК в японской языковой картине мира: автореф. дис. доктора культурологии. – М., 2006. – 45 с.

Б.Б. ДИНАЕВА

Astana IT University,

Астана, Қазақстан

(e-mail: bekzatdinayeva@gmail.com)

СИНЕРГИЯ ОБЩЕЙ КОГНИТИВНОЙ СИСТЕМЫ В ПАРЕМИЯХ КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. В научной статье исследуется синергия общей когнитивной системы казахского и турецкого народов через призму паремий в обоих языках. В исследовании рассматриваются лингвокультурные и этнолингвистические аспекты паремий, описываются их структурные и семантические особенности. Используя сопоставительно-типологический метод, паремии двух языков были проанализированы с целью выявления сходств и различий. В ходе исследования была выявлена гармония общих культурных кодов и когнитивных структур в казахских и турецких паремиях, что рассматривается как проявление духовной и культурной преемственности тюркских народов. Многие древние казахские пословицы и поговорки происходят из общего тюркского наследия и когда-то были частью коллективного богатства тюркского мира. Каждый народ разработал свои варианты этого общего инварианта, отражающие его уникальную культуру и языковую самобытность. Этот процесс способствует сохранению и развитию пословиц и поговорок как языкового и культурного наследия, а также укреплению взаимопонимания и связей между двумя народами.

Ключевые слова: паремии, общая когнитивная система, семантическое содержание, культурный код, общий инвариант.

B.B. DINAYEVA

Astana IT University,

Astana, Kazakhstan

(e-mail: bekzatdinayeva@gmail.com)

SYNERGY OF THE COMMON COGNITIVE SYSTEM IN KAZAKH AND TURKISH PAREMIAS

Annotation. The scientific article explores the synergy of the common cognitive system of the Kazakh and Turkish peoples through the prism of the paremiias in both languages. The study examines the linguocultural and ethnolinguistic aspects

of paremias, describing their structural and semantic features. Using a comparative-typological method, the paremias of the two languages were analyzed to identify similarities and differences. The research revealed a harmony of shared cultural codes and cognitive structures in Kazakh and Turkish paremias, which is viewed as a manifestation of the spiritual and cultural continuity of Turkic peoples. Many ancient Kazakh proverbs and sayings originate from a common Turkic heritage and were once part of the collective wealth of the Turkic world. Each nation developed its own variants of this common invariant, reflecting its unique culture and linguistic identity. This process contributes to the preservation and development of proverbs and sayings as linguistic and cultural heritage, while also strengthening mutual understanding and ties between the two nations.

Keywords: paremias, common cognitive system, semantic content, cultural code, common invariant.

References

1. Dandis A.O. strukture posloviy // Paremiologicheskij sbornik. Poslovica. Zagadka (Struktura, smysl, tekst). – M.: Nauka, 1978. -S.13-34.
2. Adambaev B. Maqal-máteldiń ultaralyq sıpaty // Qazaq SSR ǴA Habarlary. Til-ádebiet seriasy. – Almaty, 1974. №1. 27-34 b.
3. Permjakov G.L. K voprosu o strukture paremiologicheskogo fonda // Tipologicheskie issledovanija po fol’kloru. – Moskva: Nauka, 1975. – 251 s.
4. Vereshhagin E.I., Kostomarov V.T. Jazyk i kul’tura. – Moskva: Russkij jazyk, 1976. – 248 s.
5. Qaidar Á. Halyq danalyǵy. – Almaty: Toǵanaı T., 2004. – 560 b.
6. Elýbaı A. Konseptýaldy oqytý men tárbie: qazaq jáne túrik tilderindegi áielge qatysty maqal-mátelder. Qazaqstan Respýblikasy Ulıtyq ǵylym akademiasynyn Habarshysy. №6 (400). – Almaty, 2022. 45-60 b.
7. Judahin K.K. Kirgizsko-russkij slovar?. – Moskva: Sovetskaja jenciklopedija, 1965. – 973 s.
8. Qaidar Á. Ǵylymdaǵy ǵumyr. – Almaty: Atamura, 2000. – 320 b.
9. Antonova E.N. Paremiologija bez granic: monografija. – Moskva: RUDN, 2020. – 244 s.
10. Gafarova A.S. Posloviy VS pogovorki. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – Tambov: Gramota, 2017. № 11(77): v 3-h ch. Ch. 2. -C. 54-57.
11. Mankeeva J. Qazaq tilindegi etnomádeni ataýlardyn tanymdyq negizderi. – Almaty: Jibek joly, 2008. – 356 b.
12. Gurevich T.M. Lingvokul’turologicheskij analiz konceptosfery ChE LOVEK v japonskoj jazykovoј kartine mira: avtoref. dis. doktora kul’turologii. – M., 2006. - 45 s.

Автор туралы мәлімет:

Динаева Бекзат Бегалықызы – филология ғылымдарының кандидаты, Astana IT University, Жалпы білім беру пәндері департаментінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан

Динаева Бекзат Бегалықызы – кандидат филологических наук, Astana IT University, Ассоциированный профессор Департамента общеобразовательных дисциплин, Астана, Казахстан

Dinayeva Bekzat Begalykyzy – candidate of Philological Sciences, Astana IT University, Associate Professor of the Department of General Education, Astana, Kazakhstan

GRNTI 32.973

A.M. NURBAYEVA

Abai Kazakh National Pedagogical University

e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

G.A. DZHAMANBALANOVA

Methodologist in Russian Language and Literature

City Scientific and Methodological Center for New Educational Technologies,

Department of Education of Almaty City

e-mail: gul_a@mail.ru

S.I. ZHAPAKOV

Principal of General Secondary School No. 109, Almaty

e-mail: serik.zhapakov@mail.ru

**INTEGRATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN KAZAKH LANGUAGE EDUCATION:
MODERN APPROACHES AND PRACTICAL APPLICATIONS**

Annotation. The article examines the integration of information technologies (IT) and artificial intelligence (AI) in Kazakh language education. It highlights the role of adaptive educational platforms, multimedia resources, and progress monitoring systems in enhancing personalization, efficiency, and accessibility. The advantages of AI, including the development of individualized learning trajectories, the elimination of language barriers, and the preservation of cultural heritage, are explored. Key challenges such as insufficient infrastructure and educator preparation are analyzed,

along with proposed solutions to address these issues. The findings underscore the importance of IT and AI for modernizing the national education system and promoting the global dissemination of the Kazakh language.

Keywords: Kazakh language, information technologies, artificial intelligence, personalization, multimedia, adaptive learning.

Introduction. The contemporary educational landscape is experiencing profound transformations driven by the integration of information technologies (IT) and artificial intelligence (AI). Within the framework of globalization, the accelerated advancement of digital innovations, and the escalating demands for elevated educational standards, traditional pedagogical methodologies increasingly fall short in delivering effective and high-quality instruction. The incorporation of IT and AI into educational processes has become an indispensable instrument for the development of innovative and more effective teaching models, particularly pertinent to the instruction of the Kazakh language. These technologies enable the customization of pedagogical approaches and facilitate a deeper acquisition of linguistic competencies, thereby significantly enhancing the overall quality of education.

The native language transcends its role as a mere tool for communication; it embodies a critical aspect of cultural identity and national heritage. The Kazakh language, characterized by its profound historical roots and distinctive uniqueness, serves as a pivotal medium for safeguarding and perpetuating the cultural heritage of the nation. In the context of globalization and the rapid socio-cultural transformations shaping the modern world, it becomes imperative to prioritize the preservation and promotion of the Kazakh language as a vital instrument of communication, scientific inquiry, and cultural expression. Against this backdrop, the application of IT and AI emerges not only as a vehicle for elevating educational quality but also as a strategic mechanism for sustaining and advancing the Kazakh language as a foundational element of national identity and cultural legacy.

Educational innovations can be classified into several distinct categories. Modificational innovations aim to refine and improve existing pedagogical methods and tools. For example, the application of artificial intelligence (AI) to identify key concepts in texts or generate concise study materials exemplifies such enhancements. Combinatorial innovations integrate diverse methods to create novel educational approaches, such as the combination of multimedia resources and educational platforms for teaching the Kazakh language. Radical innovations involve the introduction of entirely new educational paradigms, such as embedding AI as a foundational element in the learning process, fundamentally reshaping educational standards.

The convergence of multimedia technologies and artificial intelligence provides an advanced toolkit for modern education. This includes the use of text-based and audiovisual materials that enable the seamless integration of diverse learning formats, adaptive testing systems that analyze student performance and tailor the complexity of learning materials accordingly, and virtual assistants designed for practicing dialogues in the Kazakh language. These technologies facilitate the removal of language barriers and significantly improve communication skills. AI's capacity to analyze students' academic progress by identifying strengths and weaknesses allows for personalized learning pathways, enabling educators to focus on areas of difficulty for each student. Consequently, the learning process becomes increasingly individualized, leading to marked improvements in educational outcomes. For instance, AI-driven platforms can dynamically adjust educational content based on a student's proficiency level, promoting self-paced learning and targeted skill development.

The integration of information technologies (IT) and AI into the teaching of the Kazakh language opens new horizons for Kazakhstan's educational system. This encompasses the creation of national educational platforms incorporating IT and AI capabilities, accessible to schoolchildren, university students, and adult learners alike. These initiatives have the potential to enhance the societal role of the Kazakh language, making it more accessible and widely utilized both domestically and internationally. Notably, IT and AI also play a pivotal role in advancing the Kazakh language on the global stage, contributing to its international popularization and fostering its study by learners in other countries. By leveraging these technologies, Kazakhstan can position the Kazakh language as a dynamic medium for communication, cultural exchange, and education worldwide.

The relevance of this research stems from the imperative to modernize the educational system, particularly within the framework of digitalization, where traditional teaching methodologies increasingly fail to meet the evolving demands of contemporary learners. The integration of information technologies (IT) and artificial intelligence (AI) into the teaching of the Kazakh language constitutes a transformative approach to enhancing educational quality and ensuring accessibility for diverse learner groups. In the context of globalization, the adoption of effective IT- and AI-driven teaching methods is critical not only for fostering successful communication and cultural exchange but also for strengthening Kazakhstan's integration into the international educational community.

Research Aim:

This research aims to explore the integration of IT and AI into Kazakh language education and to evaluate their impact on improving the quality and accessibility of learning processes.

Research Objectives:

1. To analyze the theoretical underpinnings of IT and AI applications in Kazakh language education.
2. To assess the role of IT and AI in personalizing educational processes, thereby promoting individualized learning experiences.
3. To investigate technological solutions tailored to address the linguistic and structural characteristics of the Kazakh language.
4. To examine international practices in the implementation of IT and AI in language education, identifying effective and transferable methodologies.
5. To develop practical recommendations for integrating IT and AI into the teaching and learning of the Kazakh language, ensuring scalability and effectiveness in diverse educational contexts.

This study is expected to contribute to the modernization of Kazakhstan's educational framework, advancing the Kazakh language's role in education and its presence on the global stage. It will also provide actionable insights for educators and policymakers to leverage cutting-edge technologies for linguistic and cultural preservation.

Methodology and Research Methods

The scientific novelty of this research lies in its comprehensive approach to studying the application of IT and AI in the context of Kazakh language instruction. Unlike traditional teaching methods, the use of IT and AI enables the creation of personalized educational programs tailored to the knowledge levels and needs of each student. This approach opens new opportunities for more flexible and effective learning. The research also addresses the integration of IT and AI in the specific context of the Kazakh language, including polysemy, grammatical complexity, and regional linguistic variations. The research methodology includes several approaches: the method of analysis and synthesis for studying theoretical and practical aspects of IT and AI application in Kazakh language education, the comparative analysis method for comparing traditional and modern teaching methods, the case study method for examining successful implementations of IT and AI in Kazakh language education, the experimental method for conducting studies with the use of IT and AI in educational groups to assess their impact on learning outcomes, the modeling method for developing and testing personalized educational trajectory models using IT and AI, and the systematic approach for comprehensive analysis of all factors influencing the successful integration of IT and AI in Kazakh language education. The use of information technologies, such as interactive whiteboards, electronic textbooks, multimedia programs, and platforms, creates new opportunities for learning the Kazakh language. These tools simplify the delivery of educational content while

making it more engaging and accessible for students. AI further enhances these possibilities by enabling adaptive learning tailored to individual student needs. For example, AI-based speech analysis systems allow students to work on pronunciation, providing detailed feedback and real-time corrections. Similar technologies are already widely used in the study of other languages, demonstrating their potential in Kazakh language education.

The advantages of IT and AI in teaching the Kazakh language include the creation of personalized educational trajectories, instant feedback, the use of interactive and multimedia materials, and adaptive testing. IT and AI allow for the customization of learning paths by tailoring content to each student's knowledge level and needs. AI-powered systems can provide immediate corrections on grammar, pronunciation, and vocabulary, thereby accelerating the learning process and improving its efficiency. The use of text, audio, and visual materials creates a rich educational environment, enhancing comprehension and retention. AI systems can adapt tasks and tests to match a student's progress, promoting more effective mastery of the material. The modern educational system is undergoing significant changes driven by the integration of information technologies (IT) and artificial intelligence (AI). In the context of globalization, rapid advancements in digital technologies, and increasing demands for educational standards, traditional teaching methods can no longer fully meet the needs of contemporary society, particularly when addressing complex languages such as Kazakh. The incorporation of IT and AI opens new avenues for improving education quality, adapting pedagogical processes to individual student needs, and enabling deeper acquisition of language skills, which is especially critical in teaching the Kazakh language. As emphasized by scholars such as Zh.B. Akhmetzhanova and K.Zh. Balapanova [1], information technologies play a pivotal role in education, particularly in Kazakh language instruction. Despite its rich history and cultural significance, the Kazakh language poses challenges for non-native speakers. These researchers highlight that multimedia technologies significantly enhance student motivation and make learning more accessible and dynamic [1]. This is especially pertinent for the Kazakh language, with its intricate grammatical structure and semantic richness, necessitating innovative teaching approaches. They note that multimedia materials make the learning process more engaging and enjoyable while facilitating better comprehension and retention of material. Such technologies broaden the teaching landscape, enabling in-depth study of the language and its proper use across diverse contexts.

S. Koshimbetova [2], a distinguished methodologist, emphasizes the critical importance of integrating innovative pedagogical technologies into modern educational practices. She highlights the transformative role of multimedia resources and informational programs in enhancing students' analytical thinking and fostering their

capacity for independent learning. According to Koshimbetova, these technologies not only strengthen linguistic competencies but also play a pivotal role in cultivating social and humanitarian skills – essential attributes in the digital age, where rapid knowledge acquisition and adaptability to dynamic conditions are paramount. She identifies three primary aspects of IT and AI implementation in education: first, the integration of advanced educational platforms; second, the potential of technology developers to design specialized educational tools; and third, the effective methodologies required for implementing these technologies, particularly in Kazakh language instruction.

An insightful perspective is provided by V.V. Radlov [3], who underscores the Kazakh language as a rich and expressive medium of communication while acknowledging the challenges non-native speakers face in mastering it. These challenges stem from the language's polysemy, intricate grammatical constructions, and diverse linguistic nuances. V.V. Radlov [3] advocates leveraging IT to overcome these barriers, which is increasingly relevant in the era of educational digitalization. Technologies such as automatic grammar and pronunciation correction systems significantly enhance the learning experience by providing immediate feedback and actionable recommendations for error correction.

Discussion and Analysis

The ongoing advancement of educational technologies facilitates the seamless integration of IT and AI into teaching practices, enabling personalized learning trajectories that cater to students' individual proficiency levels and needs. AI-based adaptive testing systems, for instance, dynamically adjust the complexity of tests and assignments to match each student's progress, thereby fostering more efficient material mastery. This adaptability is particularly crucial for Kazakh language instruction, given its complex grammatical structures, extensive lexical diversity, and dialectical variations. Real-time analytics provided by IT and AI systems further enhance educational outcomes by monitoring student progress, tailoring materials to individual requirements, and delivering instant feedback.

AI-powered IT systems hold immense potential for advancing Kazakh language education. These systems provide immediate corrections for pronunciation and grammatical errors while simultaneously expanding students' vocabulary. Through AI-driven tools, learners can refine their pronunciation and grammar skills, receiving detailed, real-time recommendations that accelerate the learning process and increase its overall effectiveness. For example, AI-based speech analysis tools can detect and correct pronunciation errors, which is particularly beneficial for mastering the phonetic intricacies of the Kazakh language. Such technologies also address challenges associated with regional and dialectical variations, creating a more inclusive and effective learning environment. By integrating IT and AI, educators can ensure a

dynamic, adaptable, and student-centered approach to Kazakh language instruction, significantly enhancing both accessibility and educational outcomes.

Multimedia technologies and adaptive testing systems present innovative opportunities for creating a more immersive and engaging educational environment, thereby enhancing students' comprehension of educational material. A pivotal component of this advancement is the utilization of virtual assistants and chatbots, which provide instant feedback on grammar, pronunciation, and vocabulary. This approach is particularly significant for Kazakh language instruction, enabling students to work on various linguistic aspects at different levels of complexity, thereby improving the overall efficacy of the learning process.

The integration of IT and AI further fosters active student engagement through the development of multimedia projects that incorporate text, audio, and video materials. This not only nurtures creative abilities but also strengthens knowledge retention, as students actively participate in content creation, reinforcing their understanding of the material. Beyond facilitating mastery of the Kazakh language, such technologies equip students with additional competencies, including digital literacy, a critical skill in contemporary professional training.

Moreover, the application of IT and AI significantly enhances educational accessibility. The development of online platforms and mobile applications powered by these technologies enables learners to study the Kazakh language at any time and from any location, expanding educational opportunities. This is especially important for reaching students in remote and rural areas, ensuring equitable access to education across the country.

Global research into the use of IT and AI in language education, including Kazakh, highlights their growing importance as indispensable tools for enhancing educational quality. The application of adaptive educational platforms, multimedia tools, and virtual technologies globally demonstrates the transformative potential of IT and AI in improving language learning processes. These advancements also contribute to the promotion of the Kazakh language within the international educational and cultural framework, positioning it as a vital element of global linguistic and cultural diversity.

The integration of IT and AI into Kazakh language instruction unlocks new possibilities for improving the quality, accessibility, and efficiency of education. By enabling personalized learning trajectories tailored to individual student needs, these technologies facilitate the understanding of the complex grammatical and lexical features of the Kazakh language. In addition to elevating the educational process, IT and AI integration supports the global dissemination of the Kazakh language, aligning Kazakhstan with the global educational landscape while preserving and promoting its cultural heritage in the digital era.

Ongoing efforts to incorporate IT and AI into the educational process for teaching

the Kazakh language are vital not only for the development of the national education system but also for contributing to a unified international educational environment. Modern technological solutions have the potential to significantly enhance the flexibility, adaptability, and inclusivity of education, ensuring that Kazakh language instruction meets the challenges of a rapidly evolving and increasingly digitalized world. Such advancements provide unprecedented opportunities for students and educators, ensuring high standards of quality and accessibility in education while fostering the global relevance of the Kazakh language.

The application of IT and AI in Kazakh language education not only enhances teaching methodologies but also addresses the challenges of accessibility for students with diverse proficiency levels, including those learning the language as a foreign language. AI, with its advanced capabilities in data analysis and processing, significantly increases learning efficiency by enabling the development of systems that monitor student progress, identify strengths and weaknesses, and automatically adapt the learning process to individual needs. This personalized approach mitigates challenges related to insufficient preparation in specific areas of language acquisition, such as grammar, vocabulary, pronunciation, and stylistics.

A key component of integrating IT and AI into Kazakh language instruction is the creation of innovative educational systems that provide real-time assessment of students' knowledge levels. These systems deliver immediate feedback and, when necessary, offer supplementary materials or assignments to address identified knowledge gaps. Such technologies can be embedded into comprehensive educational platforms designed to support learners across various proficiency levels –

from beginner to advanced – ensuring a seamless and effective learning experience.

Furthermore, IT and AI play a crucial role in preserving and promoting Kazakhstan's cultural heritage. By leveraging these technologies, it becomes possible to develop educational programs and resources that are globally accessible. This initiative not only elevates the status of the Kazakh language in the international arena but also broadens its applications in science, business, and other fields, making it more accessible to a wider audience, including non-native speakers. In an era of globalization and increasing digitalization, preserving linguistic diversity and integrating it into the global educational framework is both a challenge and an opportunity.

The integration of IT and AI also advances the Kazakh language within academic and cultural domains, serving as a key factor in strengthening the country's cultural identity. The development of online platforms for learning Kazakh at various proficiency levels – beginner, intermediate, and advanced – that incorporate multimedia and adaptive technologies offers learners worldwide the opportunity not only to study the language but also to immerse themselves in the rich culture and traditions of Kazakhstan. This approach ensures that the Kazakh language continues to thrive

as both a medium of communication and a vehicle for cultural expression in the digital age.

Results. In practice, the integration of IT and AI into Kazakh language instruction has proven to be highly effective. For instance, AI-powered educational platforms utilize adaptive learning systems that dynamically adjust the educational process to the specific needs of each student. This individualized approach overcomes the limitations of universal teaching methods that fail to consider the diverse abilities and requirements of learners. By offering personalized recommendations for improving pronunciation, grammar, and vocabulary, as well as engaging with real-world examples, these platforms significantly accelerate the language acquisition process.

The application of IT and AI in educational platforms enhances the efficiency and accessibility of Kazakh language instruction, making the process more engaging and dynamic. The use of multimedia materials, including audio, video, and interactive assignments, diversifies the presentation of information, creating a more immersive and memorable learning experience. These technological advancements are particularly valuable in remote and blended learning formats, which have become increasingly relevant in the post-pandemic era.

To maximize the effectiveness of IT and AI integration in Kazakh language education, several key measures must be implemented. First, it is crucial to establish a comprehensive technical and methodological infrastructure to support the adoption of these technologies, including updates to educational standards and the professional development of educators to ensure their effective use. Second, a strong emphasis must be placed on the creation of high-quality multimedia educational materials, which will form the foundation of digital educational platforms. Third, programs must be designed to adapt the educational process to individual student needs by offering tailored supplementary materials and assignments to address specific weaknesses and enhance knowledge.

The integration of IT and AI into Kazakh language instruction represents a significant advancement in the development of a more effective, accessible, and personalized educational environment. This progress not only opens new opportunities for international education but also promotes the Kazakh language and helps preserve its cultural heritage. Moving forward, the implementation of these technologies within educational systems will enhance the global accessibility and quality of education, while increasing student engagement and fostering a deeper connection with the Kazakh language and culture.

The continued integration of information technologies (IT) and artificial intelligence (AI) into Kazakh language instruction is essential for advancing the national education system and establishing a unified international educational framework. Modern technological solutions offer significant potential to improve both the accessibility and

quality of education, making Kazakh language instruction more flexible and adaptive – an especially critical factor in a rapidly changing and increasingly digitalized world.

The application of IT and AI in teaching the Kazakh language not only enhances instructional methodologies but also addresses the challenge of accessibility for students with varying levels of proficiency, including non-native speakers. AI's capabilities in data analysis and processing significantly enhance learning efficiency by enabling systems that monitor individual student progress, identify strengths and weaknesses, and automatically adapt the learning process to meet personalized needs. This targeted approach mitigates gaps in specific areas of language acquisition, such as grammar, vocabulary, pronunciation, and stylistics.

A core component of IT and AI integration in Kazakh language instruction is the development of innovative educational systems capable of real-time knowledge assessment. These systems provide immediate feedback and supplementary materials to address knowledge gaps, creating a more supportive and tailored learning environment. Such technologies can be embedded in educational platforms designed to accommodate learners across all proficiency levels, from beginner to advanced.

Moreover, IT and AI play a vital role in preserving and promoting Kazakhstan cultural heritage. These technologies enable the creation of globally accessible educational resources, elevating the Kazakh language's status on the international stage. By expanding the use of Kazakh in science, business, and other domains, IT and AI contribute to making the language accessible to a broader audience, including those learning it as a second language. In the context of globalization and the pervasive adoption of digital technologies, integrating linguistic diversity into the global educational framework is of paramount importance.

The application of IT and AI also fosters the advancement of the Kazakh language within academic and cultural domains, reinforcing Kazakhstan cultural identity. Online educational platforms that integrate multimedia and adaptive technologies allow learners to study Kazakh at various levels – beginner, intermediate, and advanced – while simultaneously engaging with Kazakhstan's culture and traditions. These platforms create opportunities for students worldwide to connect with the rich linguistic and cultural heritage of the country.

In practice, the integration of IT and AI into Kazakh language instruction has already demonstrated its effectiveness. AI-powered educational platforms employ adaptive learning systems that personalize the educational process for each student. This individualized approach eliminates the reliance on universal teaching methods that fail to address individual differences among learners. By providing personalized recommendations to improve pronunciation, grammar, and vocabulary, and by offering real-world contextual examples, these platforms significantly accelerate the process of language acquisition. The continued development and adoption of

such technologies promise to elevate Kazakh language education, making it more dynamic, accessible, and effective in meeting the needs of modern learners while preserving its cultural significance in a globalized world.

The use of IT and AI in educational platforms enhances the effectiveness of Kazakh language instruction by making the learning process more dynamic and accessible. Multimedia materials, such as audio, video, and interactive assignments, diversify the presentation of educational content, creating a more engaging and memorable experience for students. The advancement of such technologies opens new opportunities for remote or blended learning formats, which have become particularly relevant in the post-pandemic era.

To maximize the effectiveness of IT and AI integration into Kazakh language education, several critical steps must be implemented. First, establishing a robust technical and methodological infrastructure is essential to support the adoption of these technologies, requiring updates to educational standards and comprehensive training for educators to work effectively with advanced tools. Second, the development of high-quality multimedia educational materials should be prioritized to provide a strong foundation for digital educational platforms. Third, programs must be designed to adapt the educational process to individual student characteristics, offering personalized materials and assignments to address specific weaknesses and deepen knowledge.

The integration of information technologies and artificial intelligence into Kazakh language instruction represents a transformative step in creating a more effective, accessible, and personalized educational environment. This approach opens new opportunities for global education, promotes the Kazakh language, and helps preserve its cultural and linguistic significance. In the future, leveraging such technologies in educational systems will enhance global accessibility and quality while fostering increased student engagement.

Educational institutions worldwide are actively incorporating IT and AI into various disciplines, and Kazakh language education is no exception. Educational platforms like BilimLand [4] and international systems such as Duolingo [5] serve as successful examples of adaptive technologies in language instruction. These platforms utilize multimedia tools and adaptive learning systems to enhance accessibility and engagement, especially for remote learners [4, 5].

These systems allow students to progress at their own pace, an especially beneficial feature for second-language learners. Implementing similar systems tailored to Kazakh language education could significantly enhance both accessibility and student engagement.

One of the most prominent advantages of IT and AI integration is the improvement in educational outcomes, as evidenced by numerous studies. The relevance of this research stems from the imperative to modernize the educational system, particularly

within the framework of digitalization. Studies such as those conducted by Khan Academy [6] highlight the effectiveness of adaptive AI-driven learning systems in improving student outcomes by personalizing educational trajectories. For Kazakh language instruction, similar technologies could facilitate the mastery of its complex grammatical structures and lexical nuances [6].

Despite these advantages, several challenges remain in integrating IT and AI into education. One of the primary barriers is technological accessibility. In regions with limited internet access and digital infrastructure, implementing modern educational technologies poses significant difficulties. Additionally, building the infrastructure necessary to support these technologies is a resource-intensive process [7]. Effective implementation of online platforms and AI systems requires reliable internet connectivity and high-quality educational content.

Another major challenge is preparing educators to effectively use IT and AI in their teaching. Providing teachers with the necessary resources and specialized training is critical. This involves not only the development of new curriculum content but also the establishment of professional development programs focused on integrating technology into pedagogical practices [1].

The integration of IT and AI into Kazakh language instruction offers transformative opportunities for improving education quality, accessibility, and engagement. To achieve this, efforts must address several critical areas:

1. Infrastructure Development: Establishing a strong technical foundation is essential for the successful adoption of IT and AI. This includes the installation of high-speed internet in educational institutions and the expansion of network infrastructure. Special attention should be given to regional schools where access to online resources is limited.

2. Teacher Training: Educators must receive specialized training to effectively integrate IT and AI into the learning process. Professional development programs should equip teachers with the skills needed to incorporate advanced technologies into their instructional practices.

3. Development of Multimedia and Interactive Educational Materials: High-quality multimedia resources, such as video lessons in Kazakh, interactive assignments, and adaptive tests, are crucial for making learning more accessible and engaging. These materials should support both classroom and independent study.

4. Adaptation of Educational Platforms: National platforms must be developed to tailor learning processes to individual student needs. These platforms should incorporate AI systems capable of providing personalized recommendations, interactive feedback, and adaptive content [12].

5. Personalization of Learning Processes: One of the key benefits of IT and AI is their ability to create personalized educational experiences. By analyzing individual

learning styles, pace, and preferences, AI can tailor content to maximize engagement and comprehension. For Kazakh language instruction, this includes adapting lessons to specific areas of improvement, such as grammar, pronunciation, or vocabulary.

6. Integration of Cultural Context: IT and AI offer unique opportunities to embed cultural elements into Kazakh language education. Interactive stories, folklore, and multimedia presentations of Kazakh art, music, and traditions can enhance linguistic learning while fostering a deeper appreciation of Kazakhstan's cultural heritage.

7. Data-Driven Insights for Educators: AI-powered platforms generate analytics on student performance, enabling teachers to identify common challenges, track progress, and implement targeted interventions. These insights help refine teaching strategies and ensure no student is left behind.

8. Global Accessibility and Collaboration: IT and AI facilitate global access to Kazakh language instruction, enabling international learners to engage with the language. Online platforms can connect students worldwide with native speakers, promoting cross-cultural exchange and positioning Kazakh as a global medium for communication.

9. Scalability of Educational Solutions: Cloud-based platforms and AI-driven applications make it possible to scale high-quality Kazakh language education to a broader audience. This scalability is especially valuable in underserved regions where access to experienced language instructors is limited.

10. Promotion of Lifelong Learning: AI-driven platforms support lifelong learning by providing resources tailored to learners of all ages. These platforms can offer specialized courses, such as business communication or scientific writing, contributing to the broader adoption of the Kazakh language in various contexts.

11. Virtual and Augmented Reality in Language Education: VR and AR technologies open new possibilities for immersive language learning. Simulated environments, such as virtual marketplaces or cultural events, provide practical applications of language skills, enhancing fluency and confidence.

12. Sustainability of Digital Education: The integration of IT and AI reduces reliance on physical resources like textbooks, supporting environmentally conscious education. Digital platforms provide up-to-date content with minimal costs and waste.

13. Future Directions for Research and Development: Ongoing research is essential to maximize the potential of IT and AI in Kazakh language education. This includes developing advanced AI algorithms for handling complex linguistic structures, tools for dialectal variation, and enhanced speech recognition technology.

14. Policy and Institutional Support: Strong governmental and institutional backing is critical for the widespread implementation of IT and AI. This includes funding for technological infrastructure, curriculum development, and teacher training programs.

15. Evaluation and Feedback Mechanisms: Regular assessments of IT and AI tools in education are necessary to ensure their effectiveness. Feedback from students and educators should guide the refinement of technologies to align with evolving educational needs.

By addressing these areas, the integration of IT and AI into Kazakh language instruction can create a dynamic, inclusive, and effective educational environment. These innovations not only improve educational quality and accessibility but also elevate the cultural significance of the Kazakh language on a global scale, ensuring its preservation and relevance for future generations.

The integration of information technologies (IT) and artificial intelligence (AI) into Kazakh language instruction offers transformative opportunities to advance education within Kazakhstan and on an international scale. These technologies not only enhance the quality of education but also make the learning process more accessible, personalized, and engaging for students with diverse proficiency levels. Through adaptive educational platforms, multimedia resources, and AI-driven progress monitoring systems, learners can achieve deeper and more comprehensive language acquisition, particularly within the context of globalization. However, successful implementation of these innovations requires addressing key challenges such as technological accessibility, infrastructure development, and teacher preparation. Resolving these issues is essential for effectively incorporating IT and AI into the educational process, paving the way for a more inclusive, efficient, and sustainable educational system.

The integration of IT and AI provides unprecedented opportunities for creating personalized and adaptive learning trajectories in Kazakh language education. These technologies effectively address linguistic challenges, such as the polysemy of words and the complexity of grammatical structures, thereby enhancing comprehension and mastery of language material. Moreover, IT and AI enable tailored instruction that meets the specific needs of individual learners, fostering greater engagement and motivation. This level of customization significantly improves learning outcomes, making the educational process more efficient and impactful.

Beyond elevating educational quality, the integration of IT and AI into Kazakh language instruction plays a pivotal role in promoting the global dissemination of the Kazakh language. By leveraging these technologies, Kazakhstan can strengthen its cultural heritage and broaden the global presence of the Kazakh language in education, science, and cultural discourse. Adaptive platforms and interactive resources make the language more accessible to international learners, fostering cross-cultural exchanges and elevating the status of the Kazakh language as a medium for communication and professional development in diverse fields.

Conclusion. The implementation of IT and AI in education also introduces innovative

perspectives for both students and educators. For students, these technologies provide access to high-quality, flexible, and engaging educational experiences, irrespective of geographic location or prior language proficiency. For educators, IT and AI offer advanced tools and methodologies that enhance teaching practices, enabling the effective management of diverse classrooms and individualized learning environments.

In the digital era, the integration of IT and AI supports not only educational excellence but also the preservation of the cultural identity of the Kazakh people. By combining technological advancements with a commitment to linguistic and cultural heritage, Kazakhstan can establish an educational framework that aligns with global standards while maintaining its unique identity. This dual approach ensures that the Kazakh language remains a vibrant and essential component of the nation's cultural legacy, while also positioning it as a significant player in the broader global context.

References

1. Akhmetzhanova Zh.B., Balapanova K.Zh. (2020). The role of information technologies in teaching the Kazakh language. *Pedagogy and Innovations*, 3, 45-50.
2. Koshimbetova S. (2021). Innovative pedagogical technologies in educational practice. *Education of the XXI Century*, 5, 67-73.
3. Radlov V.V. (2019). The Kazakh language: Features and challenges of learning. *Linguistics and Education*, 4, 89-94.
4. BilimLand. (2021). Interactive resources for the Kazakh language. *Electronic Education of Kazakhstan*, 10, 22-28.
5. Duolingo. (2019). Adaptive technologies in language learning. *Modern Educational Platforms*, 8, 56-63.
6. Khan Academy. (2020). Personalized learning through platform utilization. *International Journal of Educational Technologies*, 6, 34-41.
7. Zhumabekova A.A. (2022). The Kazakh language and culture in the digitalization era. *Cultural Heritage of Kazakhstan*, 7, 15-20.
8. Saduova Zh. (2019). The role of IT and AI in the educational process. *Problems of Pedagogy and Psychology*, 6 (1), 11-18.
9. Shigonina N.V. (2021). Multimedia technologies in teaching foreign languages: Experience and perspectives. *Journal of Foreign Languages and Teaching Methodology*, 9 (3), 39-48.
10. Litvinova O.P. (2020). The application of artificial intelligence in education: Trends and perspectives. *Learning Technologies and Digitalization of Education*, 13(5), 66-74.
11. Benediktova I.G. (2018). Adaptive educational technologies: Principles and implementation practices. *Science and Education: Challenges of Modernity*, 4(2), 31-42.

12. Toktarova M.M., Bekmurzaev K.B. (2022). Information technologies in Kazakh language education as a tool of cultural identity. *Modern Approaches in Pedagogy*, 15(3), 53-60.

13. Lee H., Kim, Y. (2020). The role of adaptive learning technologies in language acquisition. *International Journal of Educational Technology*, 5(2), 117-130.

14. Wang X. (2019). Multimedia learning systems in language education: A global perspective. *Educational Research Review*, 7(1), 44-58.

А.М. НУРБАЕВА

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

Г.А. ДЖАМАНБАЛАНОВА

Методист русского языка и литературы «Городского научно-методического центра новых технологий в образовании» УО г.Алматы

E-mail: gul_a@mail.ru

С.И. ЖАПАКОВ

Директор средней общеобразовательной школы №109 г. Алматы

**ИНТЕГРАЦИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И
ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИЕ
КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И
ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРИМЕНЕНИЯ**

Аннотация. В статье рассматривается интеграция информационных технологий (ИТ) и искусственного интеллекта (ИИ) в процесс обучения казахскому языку. Подчеркивается роль адаптивных образовательных платформ, мультимедийных ресурсов и систем анализа прогресса, которые способствуют персонализации обучения, повышению эффективности и доступности образовательного процесса. Анализируются преимущества применения ИИ в создании индивидуальных траекторий обучения, устранении языковых барьеров и сохранении культурного наследия. Также рассматриваются ключевые вызовы, включая недостаточную инфраструктуру и подготовку педагогов, предлагаются возможные пути их преодоления. Выводы подтверждают значимость ИТ и ИИ для модернизации национальной образовательной системы и глобального продвижения казахского языка.

Ключевые слова: казахский язык, информационные технологии, искусственный интеллект, персонализация, мультимедиа, адаптивное обучение.

А.М. НҰРБАЕВА

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

Г.А. ДЖАМАНБАЛАНОВА

Орыс тілі мен әдебиеті пәні бойынша әдіскер

Алматы қаласы білім басқармасының білім берудегі жаңа технологиялар қалалық ғылыми-әдістемелік орталығы

E-mail: gul_a@mail.ru

С.И. ЖАПАҚОВ

№109 жалпы білім беретін мектептің директоры

E-mail: serik.zhapakov@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ: ЗАМАНАУИ
ТӘСІЛДЕР МЕН ТӘЖІРИБЕЛІК ҚОЛДАНУ**

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін оқыту үдерісіне ақпараттық технологиялар (АТ) мен жасанды интеллектіні (ЖИ) енгізу мәселелері қарастырылады. Білім беру платформалары, мультимедиялық ресурстар және прогресті талдау жүйелері арқылы оқытуды жекелендіру, тиімділігін арттыру және қолжетімділікті қамтамасыз ету рөлі айқындалады. Жасанды интеллектіні қолдану арқылы жеке оқыту траекторияларын құру, тілдік кедергілерді жою және мәдени мұраны сақтау артықшылықтары талқыланады. Сондай-ақ, инфрақұрылымның жеткіліксіздігі және педагогтарды дайындау мәселелері сияқты негізгі қиындықтар атап өтіліп, оларды шешу жолдары ұсынылады. Қорытындысында АТ мен ЖИ ұлттық білім беру жүйесін жаңғырту мен қазақ тілін жаһандық деңгейде ілгерілетудегі маңыздылығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: қазақ тілі, ақпараттық технологиялар, жасанды интеллект, жекелендіру, мультимедиа, бейімделген оқыту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметжанова Ж.Б., Балапанова Қ.Ж. Қазақ тілін оқытуда ақпараттық технологиялардың рөлі // *Педагогика және инновациялар*. – 2020. – №3. – Б. 45-50.
2. Көшімбетова С. Білім беру тәжірибесіндегі инновациялық педагогикалық технологиялар // *XXI ғасырдағы білім*. – 2021. – №5. – Б. 67-73.
3. Радлов В.В. Қазақ тілі: үйрену ерекшеліктері мен қиындықтары // *Лингвистика және білім беру*. – 2019. – №4. – Б. 89-94.

4. BilimLand. Қазақ тілі бойынша интерактивті ресурстар // *Қазақстанның электрондық білімі*. – 2021. – №10. – Б. 22-28.
5. Duolingo. Тілді меңгерудегі адаптивті технологиялар // *Қазіргі білім беру платформалары*. – 2019. – №8. – Б. 56-63.
6. Khan Academy. Платформа арқылы дербестендірілген оқыту // *Білім беру технологияларының халықаралық журналы*. – 2020. – №6. – Б. 34-41.
7. Жұмабекова А.А. Цифрландыру дәуіріндегі қазақ тілі мен мәдениеті // *Қазақстанның мәдени мұрасы*. – 2022. – №7. – Б. 15-20.
8. Садуова Ж. Білім беру үдерісіндегі АКТ мен жасанды интеллекттің рөлі // *Педагогика және психология мәселелері*. – 2019. – Т. 6, №1. – Б. 11-18.
9. Шигонина Н.В. Шет тілдерін оқытудағы мультимедиа технологиялар: тәжірибе мен болашағы // *Шет тілдері және оқыту әдістемесі журналы*. – 2021. – Т. 9, №3. – Б. 39-48.
10. Литвинова О.П. Білім беруде жасанды интеллектті қолдану: үрдістер мен болашағы // *Оқыту технологиялары және білімді цифрландыру*. – 2020. – Т. 13, №5. – Б. 66-74.
11. Бенедиктова И.Г. Адаптивті білім беру технологиялары: қағидаттар мен енгізу тәжірибесі // *Ғылым және білім: заманауи сын-қатерлер*. – 2018. – Т. 4, №2. – Б. 31-42.
12. Тоқтарова М.М., Бекмұрзаев Қ.Б. Қазақ тілін оқытудағы ақпараттық технологиялар – мәдени болмысты танытудың құралы ретінде // *Педагогикадағы заманауи тәсілдер*. – 2022. – Т. 15, №3. – Б. 53-60.
13. Lee H., Kim Y. Адаптивті оқыту технологияларының тілді меңгерудегі рөлі // *Халықаралық білім беру технологиялары журналы*. – 2020. – Т. 5, №2. – Б. 117-130.
14. Wang X. Тілді оқытудағы мультимедиа жүйелері: жаһандық көзқарас // *Білім беру саласындағы зерттеу шолуы*. – 2019. – Т. 7, №1. – Б. 44-58.

Авторлар туралы мәлімет:

Жапақов Серік Игілікұлы – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы қаласындағы №109 жалпы білім беретін мектептің директоры

Жаманбаланова Гүлшат Абдрашитқызы – Орыс тілі мен әдебиеті пәні бойынша әдіскер, Алматы қаласы білім басқармасының білім берудегі жаңа технологиялар қалалық ғылыми-әдістемелік орталығы

Нурбаева Аида Мұхтарқызы – PhD докторы, қауымдастырылған профессор (м.а.), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Сведения об авторах:

Жапаков Серик Игиликович – кандидат филологических наук, доцент, директор средней общеобразовательной школы №109 города Алматы

Джаманбаланова Гульшат Абдрашитовна – методист по русскому языку и литературе, Городской научно-методический центр новых технологий в образовании, Управление образования города Алматы

Нурбаева Аида Мухтаровна – доктор философии (PhD), исполняющая обязанности ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая.

Author Information:

Serik Igiliuly Zhapakov – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Principal of General Secondary School No. 109, Almaty, Kazakhstan

Gulshat Abdrashitovna Zhamanbalanova – Methodologist in Russian Language and Literature, City Scientific and Methodological Center for New Educational Technologies, Department of Education of Almaty City

Aida Mukhtarovna Nurbayeva – Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

XҒТАР 16.21.55

А.Б. КИСТАУБАЕВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

(e-mail: kistaubayeva04@mail.ru)

**КӨРКЕМ МӘТІННІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: Т. ДРАЙЗЕРДІҢ «АМЕРИКАНДЫҚ ТРАГЕДИЯ»
РОМАНЫНДАҒЫ ТУРА ЖӘНЕ АУЫСПАЛЫ МАҒЫНАЛЫ
СӨЗДЕРДІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ**

Аңдатпа. Бұл мақалада көркем мәтіннің лексика-семантикалық ерекшеліктері қарастырылады, әсіресе атақты американдық жазушы Теодор Драйзердің «Американдық трагедия» романындағы сөздердің тура және ауыспалы мағыналы және олардың өзара байланысы талданады. Автордың сөз қолданысы арқылы

кейіпкерлердің эмоциялық жай-күйін, мазмұнын тереңдету арқылы сипаттайды. Зерттеуде тура мағыналы сөздердің оқырманға нақты ақпарат берудегі рөлі мен ауыспалы мағынаның бейнелілік пен экспрессивтілікті арттырудағы қызметі айқындалады. Сонымен қатар, Т. Драйзердің стиліндегі метафора, эпитеттік мағынаға ие лексикалық бірліктердің шығарманың мазмұнын ашудағы маңызы қарастырылады. Көркем мәтіндегі семантикалық құрылымның ерекшеліктерін талдау арқылы шығарманың көркемдік жүйесі мен авторлық мақсатына жету құралдары анықталады. Бұл зерттеу лингвистика саласындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: лингвисттер, тікелей және ауыспалы мағына, метафора, эпитет, лексика-семантикалық ерекшеліктер, Т. Драйзер

Кіріспе. Көркем мәтіннің лексика-семантикалық ерекшеліктері әдеби шығармаларды талдаудың маңызды бөлігі ретінде саналады, себебі автор тек тілдік құралдарды қолданып қана емес, сонымен қатар оқырманға шығарманың негізгі идеясын, мақсатын, айтылатын негізгі ойдың маңыздылығы мен онда көрсетілетін басты оқиғаның әсерлі де, мәнді сипатталуы үшін лексика-семантикалық талдаудың алатын орны ерекше. Жалпы, көркем мәтінді лексика-семантикалық түрде талдау әр автордың басты ерекшелігі мен қағидасы. Сонымен қатар, аталған терминді көптеген лингвисттер өзара талдау жасап, көркем әдебиетте зерттелуі тарапын көрсеткен. Мысалы, орыс лингвисті В.В. Виноградов өзінің «Сөздің лексикалық мағыналарының негізгі түрлері» («*Основные типы лексических значений слов*») еңбегінде көркем мәтіндегі лексика-семантикалық талдау жайлы қалыптастырған өзіндік ойы болған [1]. Орыс лингвисті В.В. Виноградовдың ойынша, сөздің семантикалық шекаралары мен семантикалық құрамын дәлірек түсіну үшін еркін және фразеологиялық мағыналары бар сөздерді ажыратудың маңыздылығын атап өтті. Бұл сөздердің мағыналарының лексикалық және жеке семантикалық сипаттамалары, сөз тіркестерінің жалпы мағынасын сипаттаумен алмастыруға әкелуі мүмкін екенін атап өтті. Сонымен қатар, орыс лингвисттері Б.И. Осипов және В.М. Марков көркем мәтіннің лексика-семантикалық ерекшеліктерін негізгі 3 түрге бөліп көрсетті. Олар: метонимия, метафора және конверсия. Олардың ойынша, мәтінде кездесетін сөзжасамның түрлері сөздердің мағынасын түбегейлі өзгертіп ғана қоймай, сонымен қатар жаңа сөздер мен жаңа мағыналардың туындауына алып келетіні сөзсіз екенін атап айтқан. Мәтінде кездесетін лексикалық, семантикалық ерекшеліктерді орыс лингвисттерінен басқа шетелдік лингвисттерде жан-жақты зерттеп, ойын білдірген. Солардың бірі, ағылшын лингвисті Майк Шорт өзінің «Көркем әдебиеттегі стиль: ағылшын көркем прозасына лингвистикалық кіріспе» («*Style in Fiction: A Linguistic Introduction*

to English Fictional Prose») ғылыми жұмысында көркем мәтінді екі түрлі сипатта сипаттаған. Мысалы: көркем мәтін түсінуге айқын болуы мүмкін немесе керісінше екі ой тудыратын, бақылау мен саралауды талап етуі мүмкін. Дәл осы аталып отырған екі фактор мәтіннің лексика-семантикалық ерекшеліктеріне сай. Себебі, шығармада кездесетін әрбір сөздің мағынасы, тарихы мен қолданылуы аясы болады [4]. Өз кезегінде, Қазақстандық лингвисттер де көркем мәтінде кездесетін лексика мен семантиканың алатын орнын ерекше атап өткен. Мысалы, академик Ә.Қайдардың пікірінше, мәтінде кездесетін сөздердің басым бөлігі еліміздің менталитетін, дәстүрін және де халықтың дүниетанымын сипаттайтынын айтады. Академиктің көптеген ғылыми еңбектері дәл осы тақырыптарды қамтиды. Мысалы, «Қазақ тілінің өзекті мәселелері», «Этнолингвистика» атты жұмыстарында тілдің немесе мәтіннің семантикалық аспектілері аталып өткен. Аталмыш лингвисттер, академиктердің айтатын ойы да, қалыптастырған пікірлері де бір. Себебі, көркем мәтіннің лексика-семантикалық ерекшеліктері – ең алдымен, автордың көркем образ жасауы және шығарманың басты идеясын жеткізу үшін қолданатын лексикалық бірліктер мен олардың мағыналарының жиынтығын көрсетеді. Сонымен қатар, лексика-семантикалық сипаттаудың өзіндік маңызды 2 түрін атап өткен жөн. Олар: сөздің тура және ауыспалы мағынасы. Себебі, әрбір көркем мәтінде дұрыс қалыптасқан ой мен идеяның болуы – тікелей сөз бен оның құрылымына байланысты болып келеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Көркем мәтінді лексика-семантикалық тұрғыдан зерттеу – оның құрылымдық-мағыналық бірліктерін анықтап, тілдік құралдардың қызметін ашуға бағытталған кешенді талдау әдістерін қолдануды білдіреді. Бұл зерттеу барысында Теодор Драйзердің «Американдық трагедия» романындағы тура және ауыспалы мағыналы сөздердің өзара байланысы мәтіндік талдау, құрылымдық-семантикалық, салыстырмалы және контекстуалдық әдістер негізінде қарастырылады.

Мәтіндік талдау әдісі көркем шығармада қолданылған лексикалық бірліктерді іріктеп, олардың мағыналық ерекшеліктерін жүйелеуге мүмкіндік береді. Құрылымдық-семантикалық әдіс арқылы сөздердің тура және ауыспалы мағыналарының қалыптасу заңдылықтары айқындалып, олардың мәтін ішіндегі қызметі сараланады. Салыстырмалы әдіс негізінде зерттеліп отырған лексикалық құралдардың дәстүрлі және авторлық қолданыстағы ерекшеліктері салыстырылады. Сонымен қатар, контекстуалдық талдау әдісі сөздердің мағыналық реңктерінің мәтінге байланысты өзгеруін анықтауға бағытталады.

Зерттеудің әдіснамалық негізін құрылымдық-лингвистикалық, семантикалық және мәтіндік талдау қағидаттары құрайды. Лексика-семантикалық

ерекшеліктерді зерттеуде сандық және сапалық әдістердің үйлесімді қолданылуы көркем мәтіндегі мағыналық жүйені кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді.

Талқылау және бақылау. Көркем мәтін немесе күнделікті өмірде қолданатын сөздердің алатын орны ерекше. Осы орайда, «сөз» терминінің тарихы да, қолданылуы аясы да өте кең. «Сөз» терминінің шығу тегі әрбір елде әртүрлі қалыптасып, әртүрлі баламалар берілген. Мысалы, ежелгі грек тілінен аударғанда «λόγος» (logos), ол «сөз», «сөйлеу», «ой» деп аударылады, ал латын тілінде сөз «вербум» айналды, яғни «сөз» деген мағынаны білдіреді. Қазақ тілінде «сөз» термині ежелгі түрік тілдерінен бастау ала отырып «söz» ұғымы «сөз», «сөйлеу» мағыналарына ие болды. Сонымен қатар, орыс тілінде «сөз» термині славян түбірінен шыққан, «сөйлеу», «айту» мағынасын білдіреді және де ағылшын тілінде «сөз» термині ежелгі герман тілдерінде «wurda», ал үндіеуропалық тілде «wɪɹdʰiɔm» қолданыла отырып, «сөз» мағынасын берген [5]. Осылайша, «сөз» белгілі бір объектіні немесе әрекетті білдіріп ғана қоймай, сонымен қатар, қарым-қатынас кезінде қалыптасатын мәдени және эмоционалды мағыналардың тасымалдаушысы ретінде қызмет етеді. «Сөз» терминін тереңірек түсіну лингвистика лексика-семантикалық ерекшеліктерімен байланысты болып келеді, яғни сөздің тура және ауыспалы мағынасы – көркем мәтінде қалыптасқан негізгі, әрі маңызды бөлігі. Сөздің тікелей мағынасы – негізгі, сөзбе-сөз мағына, яғни, белгіленген затпен, әрекетпен немесе қасиетпен тікелей байланысты. Тура мағына бастапқы және нақты мағына болып қалыптаса отырып, сөздің ауыспалы мағынасында туындайтын мәндердің негізі ретінде қызмет етеді. Мысалы, «суық су» тіркесінде «суық» сын есімі судың төмен температурасын білдіріп, тікелей мағынада қолданылады. Ал, сөздің ауыспалы мағынасы – сөздердің өзгеше, жарқын мағынада қалыптасуы, яғни ерекше аспектілерден құрала отырып, идеяны нақтылайды және мәтінге ерекше бір көрініс және бейнелі түрде сән береді. Ауыспалы мағынада жазу тілдің байлығын және тереңдігін көрсете отырып, шығармаға қосымша өлшем береді [6]. Жазушылардың өз шығармаларында әрдайым ауыспалы мағыналы сөздерді қолдануының бір себебі: шығарманың негізгі ойын түсінікті, түрлі-түсті және өзгеше түрде жеткізу. Себебі, ауыспалы мағынада жасалынған сөздер автор мен оқырмандар арасында көзге көрінбейтін бейнелі көпірдің пайда болуына әкеледі. Ауыспалы сөздің мағынасы – түсініксіз және бейтаныс идеяларды нақтылау құралы және абстрактілі шындықтың басты факторы ретінде қарастырамыз [7]. Көркем мәтін – әрбір жазушының өмірінен, қаламынан туындаған құнды мұра. Дәл осы құнды мұралардың басым бөлігінің лексика-семантикалық ерекшеліктері тікелей сөздің тура және ауыспалы мағынасымен байланысты. Бірақ та, дәл осы лексика-семантикалық ерекшеліктерді көптеп қолданған жазушы-

лардың бірі – американдық жазушы Теодор Драйзер. Жазушы өзінің атақты шығармаларының бірі – «Американдық трагедия» еңбегінде көркем мәтіннің лексика-семантикалық ерекшеліктеріне аса назар аударған. Туынды – бұл сәттілікке ұмтылған басты кейіпкер туралы әңгіме ғана емес, сонымен қатар әртүрлі кейіпкерлердің тағдырлары тоғысатын терең әлеуметтік драма, олардың әрқайсысы белгілі бір әлеуметтік деңгейлер мен мақсаттарды бейнелейді. Бұл тұрғыда мәтіннің лексикалық-семантикалық ерекшеліктері оның терең мағынасын түсінудің кілті ретінде қарастырамыз. Т. Драйзер сыртқы жағдайларды ғана емес, кейіпкерлерінің ішкі тәжірибесін де жеткізу үшін бай және алуан түрлі тілді қолданады. Сөздердің тікелей және ауыспалы мағыналары мәтіннің күрделілігін көрсете отырып, оқырманға оны әр түрлі деңгейде қабылдауға мүмкіндік береді.

Көркем әдебиетте тікелей мағына көбінесе бейнелі мағынамен ұштасып, күрделі семантикалық құрылымдар жасайды. Мысалы, Теодор Драйзердің романында автор қолданған сөздер заттар мен әрекеттерді білдіріп қана қоймай, терең әлеуметтік, психологиялық және философиялық мағыналарға толы. Сонымен қатар, көркем шығармада табиғатты сипаттайтын сөздер кейіпкерлердің физикалық жағдайы туралы ақпаратты жеткізіп қана қоймай, олардың ішкі күйін де көрсете алады. Мысалы, шығармада кездесетін «көл» сөзінің тікелей мағынасы жай ғана су қоймасының белгісі болуы мүмкін және де кейіпкердің терең ішкі тәжірибесін, оның бостандыққа деген ұмтылысын немесе, керісінше, әлеуметтік құрылым шеңберінде түрмеге қамалуын білдіруі мүмкін. Осылайша, тікелей семантика автордың оқырманға жеткізуге тырысатын күрделі бейнелер мен мағыналарды жасауға негіз болады. Көркем мәтіндегі тікелей мағынаның лексика-семантикалық сипаттамаларының маңызды аспектісі – ассоциациялар мен эмоцияларды тудыру қабілеті. Қарапайым және түсінікті болып көрінетін сөздер оқу процесінде ашылатын жасырын мағыналарға ие болуы мүмкін. Мысалы, шығармада жиі пайдаланатын «жарық» және «қараңғылық» сияқты сөздер сөзбе-сөз мағынаны ғана емес, сондай-ақ, үміт пен үмітсіздікті, сәттілік пен сәтсіздікті де білдіруі мүмкін. Бұл сөздердің тікелей мағынасы мәтінді байытатын және күрделі бейнелерді жасаудың бастапқы нүктесі болып табылады. Т. Драйзер өз еңбегінде тек сөздердің тікелей мағынасын қолданып қоймай, берілетін мағынаны, сипаттауды фонетикалық тұрғыда да көрсеткен. Оның пікірінше, сөздің дыбыстық формасы оның қабылдауы мен эмоционалды түсініктің қалыптасуына әсер етеді. Мысалы, үнді дыбыстарды қолдана отырып (*l, m, n, r*) жұмсақ, әуезді дыбыстардың туындауы жағымды эмоциялар мен мағыналар тудыруы мүмкін, ал қатаң дыбыстар (*t, d, k, g*) жағымсыз эмоциялармен байланысты болуы мүмкін. Романында сөздердің фонетикасы белгілі бір көңіл-күй мен атмосфераны шебер құрады, бұл сөздің тікелей

мағынасының лексика-семантикалық сипаттамаларының маңыздылығын көрсетеді. Көркем мәтіндегі сөздің тікелей мағынасының лексика-семантикалық сипаттамалары, әсіресе шығармада, семантикалық жүктемені қалыптастыруда айрықша маңызға ие. Сөздердің тікелей мағынасы автордың эстетикалық және концептуалдық көзқарастарын білдіретін күрделі көркем бейнелер мен ассоциациялар жүйесін құруға негіз болды. Бұл құбылыс көркемдік коммуникацияның тиімділігін арттырып, мәтіннің семантикалық тереңдігін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, тікелей мағынаның фонетикалық және эмоционалдық ерекшеліктері мәтіндегі экспрессивтілік деңгейін күшейтіп, оқырманның қабылдау процесіне тікелей әсер етеді.

Көркем мәтінде қолданылатын сөздің ауыспалы мағынасы – сөз семантикасының маңызды аспектісі, себебі, белгілі бір сөздің тікелей, нақты мағынасын емес, метафоралық, символдық немесе аллегориялық қолданысын білдіреді. Бұл құбылыс көркем мәтіндерде күрделі бейнелер қалыптастыруға мүмкіндік беріп, шығарманың мағыналық құрылымын тереңдетеді. Көркем әдебиетте ауыспалы мағына айрықша рөл атқарады, себебі ол кейіпкерлердің эмоционалдық күйін, шығарманың атмосферасын және оның идеялық-тақырыптық мазмұнын жеткізуге ықпал етеді. Теодор Драйзердің романында сөздердің ауыспалы мағынасы кейіпкерлердің ішкі әлемін ашуда шешуші рөл атқарады. Автор күрделі психологиялық күйлерді, әлеуметтік оқиғаларды және философиялық идеяларды жеткізу үшін әртүрлі лексика-семантикалық құралдарды жоғары дәрежеде пайдаланады. Мысалы, оқырманға кейіпкерлердің ішкі қақтығыстарын және олардың мақсатқа деген ұмтылысын тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін метафора, эпитет, оксиморон, метонимия, ирония сияқты бейнелеу құралдарына жиі жүгінеді. Мысалы, жазушы өз шығармасында метафораны қолдана отырып, мәтінді бейнелі түрде жарқын әрі астарлы ұғымдардың терең мағынасын ашып көрсетеді. Оған дәлел ретінде, «Американдық трагедия» романынан байқай аламыз (*барлық мысалдар романның жазылған тілінен алынған*):

- «*as the genie at the accidental rubbing of Aladdin's lamp*» («Аладдин шамын кездейсоқ үйкеген кезде пайда болған жын сияқты») [3]. Бұл сөйлемде автор метафораны қолдана отырып, басты кейіпкердің романтикалық және арманшыл қабілетін сипаттайды.

- «*Mental and moral cowardice*» («Ақыл-ой және моральдық қорқақтық») [3]. Сөйлемде қолданылған метафора басты кейіпкердің өмірлік жолына байланысты жағымсыз сипаттама ретінде қарастырылады.

Сондай-ақ, автор өзінің туындысында тек метафораны қолданып қана қоймай, эпитетті де жетік түрде пайдаланған. Себебі, эпитеттер тақырып туралы еркін, тірі әрі терең түсінік қалыптастыра отырып, белгілі бір атмосфера мен эмоционалдық деңгейдің құрылуына алып келеді. Осыған орай, орыс лингвисті

И.Р. Гальперин эпитеттің негізгі екі функциясын атап өткен. Оның пікірінше, эпитет – белгілі бір фактілерге қатысты бейнелі түрде бағалау және кейіпкердің бейнелі функциясын құру [2]. Көптеген жазушылар эпитетті зат есімдер, сөз тіркестері және сын есімдері арқылы сипаттаған. Ал, американдық жазушы Т. Драйзер өз шығармасында эпитетті сын есімдерді жиі қолданып және түрлендіріп, сөздің ауыспалы мағынасын қалыптастырған. Мысалы:

- «*soft hat low over his shaggy eyes*» («қалпағы оның жабырқау көздерін көлегейлеп тұрды») [3]. Бұл сөйлемде «*shaggy eyes*», яғни «жабырқау көздер» эпитет қызметін атқарып тұр. Себебі, басты кейіпкердің эмоциональдық күйін сипаттау үшін, оның шаршаңқы, күңгірт көздерін сөзге тиек етті.

- «*November eye*» («Қараша көз») [3]. Бұл аталған сөз тіркесі көбіне адамның көзқарасын қараша айына теңеп, оның мұңды, салқын немесе шаршаңқы екенін көрсетеді. Бұл сөз тіркесі адамның ішкі күйін табиғаттың қарашадағы суық әрі сұрғылт бейнесімен байланыстырып, мұңлы атмосфераны күшейтеді.

Нәтиже. Көркем мәтіндегі ауыспалы мағынаның лексика-семантикалық сипаттамалары, «Американдық трагедия» шығармасында семантикалық тұрғыда маңызды рөл атқарады. Т. Драйзер күрделі идеялар мен эмоционалды күйлерді жеткізу үшін көптеген бейнелеу құралдарын пайдаланып, мәтіннің әдеби шығармасы ғана емес, сонымен қатар адам табиғаты мен қоғамын, эмоционалды жай-күйін терең зерттеуге мүмкіндік берді. Ауыспалы мағына авторға өз ойлары мен сезімдерін білдіруге, ал оқырманға олардың тәжірибесін түсіндіруге және түсінуге мүмкіндік беретін құралға айналды.

Қорытынды. «Американдық трагедия» туындысында Т. Драйзер сөздердің қолданылуымен шебер жұмыс істей отырып, оқиғаларды сипаттап, кейіпкерлердің эмоционалды күйін, олардың ішкі қақтығыстары мен әлеуметтік шындықтарын жеткізуге мүмкіндік берді. Мысалы, күнделікті заттарға арналған қарапайым сөздер шығармада кейіпкерлердің ішкі әлеміне, олардың ұмтылыстары мен көңілсіздіктеріне байланысты жаңа мағыналарға ие бола алады. Осылайша, «Американдық трагедия» туындысында сөздердің тікелей және ауыспалы мағыналарының өзара әрекеттесуі күрделі бейнелер мен оқиғалар, кейіпкерлердің арасында терең әрі бейнелі қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін лексика-семантикалық талдауда маңызды болып табылады. Жалпы, көркем мәтінде тікелей және ауыспалы мағынаны қолдану жазушы мен оқырман арасындағы белсенді қатысуды және терең талдауды қажет ететін бай және күрделі туындылар жасауға мүмкіндік береді. «Американдық трагедия» романындағы сөздер тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар күрделі идеялар мен эмоцияларды жеткізудің күшті құралы бола алатындығын көрсетеді. Тікелей және ауыспалы мағыналардың өзара әрекеттесуі көркем мәтінде белгілі бір атмосфераны қалыптастырудың және кейіпкерлердің ішкі

әлемін ашудың негізгі элементіне айнала отырып, шығарманы жылдар бойы өзекті және мағыналы етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977.- С. 162-189
2. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. Опыт систематизации выразительных средств [Текст] / И.Р. Гальперин - М.: Либроком, 2014 – 382с.
3. Драйзер Теодор. Американская трагедия: [парал. текст на англ. и рус. яз.: учеб. пособие] / Теодор Драйзер; [пер. с англ. З. Вершининой и Н. Галь]. – М.: Эксмо, 2013. – 1047 с.
4. Leech G., Short M. (2007). Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose (2nd ed.). Pearson Education Limited.
5. Smith L.P. // Word and Idioms: Studies in the English Language. London: Constable's Miscellany. 1995
5. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык [Текст] / И.В. Арнольд: учеб. для вузов. – 8-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 384с.
6. Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста: теория и практика [Текст]: учеб. для вузов по специальности «Филология»: практикум / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин – 4-е изд, испр. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 496с.
7. Лотман Ю.М. *Структура художественного текста*. – Москва: Искусство, 1970. – 384 с.
8. <https://ru.wiktionary.org/wiki/word>
9. https://halva.tj/articles/great_and_mighty/что_такое_прямое_и_переносное_значение_слова_как_определит_контекст_слова_в_русском_языке_/?utm_source=
10. <https://bibliotekanauki.pl/articles/2131238.pdf>

А.Б. КИСТАУБАЕВА

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
(e-mail: kistaubayeva04@mail.ru)

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: ВЗАИМОСВЯЗЬ СЛОВ В
ПРЯМОМ И ПЕРЕНОСНОМ ЗНАЧЕНИИ В РОМАНЕ Т. ДРАЙЗЕРА
«АМЕРИКАНСКАЯ ТРАГЕДИЯ»**

Аннотация. В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности художественного текста. В частности, анализируется употребление слов в прямом и переносном значении, а также их взаимосвязь в романе «Американская трагедия» выдающегося американского писателя Теодора Драйзера. Авторское использование лексики раскрывает эмоциональное состояние персонажей и углубляет содержание произведения. В исследовании определяется роль слов в их прямом значении для передачи точной информации читателю, а также функция переносных значений в создании образности и экспрессивности. Кроме того, рассматривается значение метафор и лексических единиц с эпитетическим значением в раскрытии смыслового содержания произведения. Анализ семантической структуры художественного текста позволяет выявить особенности художественной системы романа и средства, с помощью которых автор достигает своей творческой цели. Данное исследование затрагивает актуальные вопросы в сфере лингвистики.

Ключевые слова: лингвисты, прямое и переносное значение, метафора, эпитет, лексико-семантические особенности, Т. Драйзер.

A.B. KISTAUBAYEVA

Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
(e-mail: kistaubayeva04@mail.ru)

**LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF LITERARY TEXT: THE
INTERRELATION OF WORDS IN LITERAL AND FIGURATIVE
MEANINGS IN T. DREISER'S NOVEL AN «AMERICAN TRAGEDY»**

Annotation. This article examines the lexical and semantic features of a literary

text, focusing on the direct and figurative meanings of words and their interrelationship in the novel *An American Tragedy* by the renowned American writer Theodore Dreiser. The author uses language to convey the emotional states of the characters, thereby deepening the narrative. The study analyzes how direct language conveys clear information to the reader, while figurative language enhances imagery and expressiveness. The purpose of linguistic analysis is to fully understand a literary work and explore the meanings and techniques of using stylistic devices. Linguistic analysis highlights the unique figurative structure of a literary work.

Keywords: linguistics, literal and figurative meaning, metaphor, epithet, lexicosemantic features, T. Dreiser.

References

1. Vinogradov V.V. (1977). *Selected Works. Lexicology and Lexicography*. Moscow, pp. 162–189.
2. Galperin I.R. (2014). *Essays on the Stylistics of the English Language: An Attempt at Systematization of Expressive Means* [Text]. Moscow: Librokom, 382 p.
3. Dreiser T. (2013). *An American Tragedy: Parallel Text in English and Russian: Textbook* / Theodore Dreiser; [translated from English by Z. Vershinina and N. Gal]. Moscow: Eksmo, 1047 p.
4. Leech G., Short M. (2007). *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose* (2nd ed.). Pearson Education Limited. Smith L.P. (1995). *Word and Idioms: Studies in the English Language*. London: Constable's Miscellany.
5. Arnold I.V. (2006). *Stylistics. Modern English Language* [Text]: University Textbook (8th ed.). Moscow: Flinta: Nauka, 384 p.
6. Babenko L.G., & Kazarin Yu.V. (2006). *Linguistic Analysis of Literary Text: Theory and Practice* [Text]: University Textbook for Philology Specialization: Practical Guide (4th ed., revised). Moscow: Flinta: Nauka, 496 p.
7. Lotman Yu.M. (1970). *The Structure of the Artistic Text*. Moscow: Iskusstvo, 384 p.
8. <https://ru.wiktionary.org/wiki/word>
9. https://halva.tj/articles/great_and_mighty/chto_takoe_pryamoe_i_perenosnoe_znachenie_slov_kak_operedit_kontekst_slova_v_russkom_yazyke_/?utm_source=
10. <https://bibliotekanauki.pl/articles/2131238.pdf>

Автор туралы мәлімет:

Кистаубаева Амина Болатбекқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистранты. Алматы, Қазақстан.

Кистаубаева Амина Болатбековна – магистрант Казахского Национального университета имени Аль-Фараби. Алматы, Казахстан.

Kistaubayeva Amina Bolatbekovna – 1st year master’s student at the Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan.

ХҒТАР 14.07.09

Р.Т. КОЖАБЕКОВА

Аймақтық инновациялық университеті,

Шымкент, Қазақстан

(e-mail: Kraixan74@mail.ru)

ПРЕЦЕДЕНТТІК АТАУЛАР – ГАЗЕТ ТАҚЫРЫПТАРЫНЫҢ ӨЗЕГІ

Аңдатпа. Баспасөз – қоғам өмірінің түрлі кезеңдерінде ақпарат таратушы ғана емес, сонымен қатар қоғамдық сананы қалыптастырушы маңызды институттардың бірі ретінде көрініс тапқан. Жаһанданудың үдемелі үдерісі мен цифрлық коммуникация құралдарының ықпалы аясында журналистиканың өзектілігі, мазмұндылығы, дәлдігі мен жеделдігі жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Осы үрдісте тілдің қоғамдық-мәдени функциясы бұрынғыдан да маңызды сипатқа ие болып отыр. Әсіресе ұлттық тілдің фразеологиялық қабаты халықтың тарихи жады мен дүниетанымын танытатын құнды семиотикалық жүйе ретінде танылады. Газет мәтіндеріндегі тұрақты қолданылатын тақырыптар халықтың күнделікті өмірі, мәдени коды, қоғамдық-саяси тәжірибесі және рухани құндылықтары туралы жанама ақпарат тасымалдаушы қызметін атқарады. Мақалада газет тақырыптары мен олардың дискурстық-функционалдық табиғаты талданып, ұлттық мазмұн мен қазіргі медиакөңістіктегі өзара байланысы қарастырылады.

Түйін сөздер: баспасөз, ақпарат, рухани, тұрақты тіркес, тіл, қоғам, газет, тіл білімі, тақырып, мерзімді баспасөз, саясат, фразеология, оқырман, стиль, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер.

Кіріспе. Баспасөз қай кезеңде де қоғамға қызмет ететін өзіндік орны бар әлеуметтік институт ретінде ерекшеленеді. Ал қазіргідей әлемдік ақпарат жүйесінде ең алдымен баспасөздің жеделдігі, нақтылығы, мазмұндылығы, дәлдігі басты рөл атқарады. Тілдің қоғамдық өмірде алатын орны айрықша.

Халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдени мұрасы және рухани байлығы, экономикасы мен қоғамдық саясатында, көрініс тапқан тұрақты қолданылатын тақырыптарда қандай да бір нақты құбылыстың, жағдайдың бейнесі ашық көрініп тұрады. Тұрақты қолданылатын тақырыптар – газет бетінің айнасы. Тілімізде көкейге қонымды, қат-қабат тіркес, тізбектерді халық орынды пайдаланып отырған. Газет тақырыптарының беретін мағынасының құнды болуы оқырманның назарын бірден өзіне аударатыны даусыз. Тіл білімінде кейінгі жылдары мерзімді баспасөздің тілдік табиғаты мен стильдік ерекшеліктерін зерттеуге көңіл бөліне басталған тұста осы мәселе тұрғысынан И.С. Стам, И.Г. Кошева, А.С. Попова, Н.А. Кожевникова, В.М. Ронгинский, Э.А. Лазарева, В.Абашина, В.В. Бакшинның сонымен қатар қазақ ғалымдарынан газет тілін зерттеген Б.А. Әбілқасымов, С.М. Исаев, Н.В. Қарашева, А.М. Алдашева, Ж.Б. Райымбекова, Б.Қ. Момынованы ал тақырып ерекшелігін зерттеген Г.К. Ихсанғалиева, Ф.З. Жақсыбаеваның еңбектері негіз бола алады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негіздері ретінде отандық және шетелдік зерттеушілердің баспасөз саласы бойынша бағыттары бойынша ізденген зерттеушілердің еңбектері алынды.

Қазақстандық ақпараттық ғылым өкілдері мен ТМД елдерінің зерттеушілері жариялаған ғылыми жұмыстар БАҚ пен идеология арасындағы өзара байланысты айқындауға мүмкіндік береді. Ғалымдардың зерттеулерінде бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық-саяси өмірдегі, мемлекеттік идеология жүйесіндегі орны жүйелі түрде қарастырылады. Мысалы, саясаттанушы К.С. Аджиев кітабында: «БАҚ – шығармашылық пен саясаттың синтезі болып қана қоймайды, ол «төртінші биліктің қосалқы элементі» деген пікірі арқылы қоғамдық институттардың бастамашыл шешімдерін таратудағы мән-маңызына оқырманның зейінін аударады. Бұқаралық ақпарат құралдарын басқару аппаратындағы қосалқы элемент деңгейіне жеткізу арқылы мемлекеттегі әлеуметтік проблемалар жарасын жеңілдетіп, оның шешімін табуға журналистика саласын ықпал ету қажет екендігін дәйектейді. БАҚ-тың ақпарат тарату ауқымы артып, даму мүмкіндігі жоғарылады, іс жүзінде мемлекеттік аппарат пен биліктің саясатына ықпал ететін негізгі күшке көше бастады. Қазіргі уақытта ақпараттық технология мүмкіндіктерінің барған сайын тынысы ашылып, журналистер қауымы неғұрлым жедеғабыл ақпарат тарату мүмкіндіктеріне ие болуда. Бұқаралық ақпарат құралдары барлық уақытта елдестіру, мемлекет арасындағы қатынастарды нығайту, халықтар арасында тығыз дипломатиялық қарым-қатынас, әбжіл байланыс орнату, мәдени ынтымақтастық және экономикалық-саяси аумақты кеңейтуде, жалпы адаматтық бағалы құндылықтарды тарату мен насихаттауда, сәйкесінше әлеуметтік

топтардан бастап, қос мемлекет арасына көлеңке түсіруде орасан зор рөлге ие болғаны белгілі.

Жалпы, ақпарат таратудың кеніші – бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты «саяси қызметтің қаруы», «төртінші билік тұтқасы», «қоғам өмірінің айнасы» деген атаулардың берілуі оның қоғамдық игіліктер мен қоғамдық институттар арасындағы байланысын, ерекшеліктерін, өзіндік аспектілерін қарастыруды талап етеді. Егер БАҚ-тың соңғы он жыл ішіндегі ақпарат тарату бедеріне, шығармашылық-насихаттық табиғатына, идеологиялық атқарған қызметіне, күнделікті жаңалықтардың тақырыптары мен мазмұнына зер сала қарасақ, жоғарыда айтылған пікірлердің ғылыми негізі бар екенін қапысыз барлаймыз.

Қазіргі әлемде ақпаратты берудің сан алуан тәсілдері бар және осындай тәсілдердің бірі – баспасөз. Ол қоғам өмірінде жетекші орын алады, бұл адамға тек ел ішінде ғана емес, бүкіл әлемде болып жатқан оқиғалар туралы қажетті ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Кез келген басылымның негізгі міндеттерінің бірі – жұртшылықтың назарын аудару. Әр газеттің ажырамас бөлігі, әрине, тақырып болып табылады, оның мақсаты мақаладағы ақпаратты бірнеше сөзбен жеткізу болып табылады. Бұл – оқырман оқуды бастамас бұрын бірінші кезекте назар аударатын нәрсе. Тақырып кез келген басылымда жетекші орынға ие бола отырып, тақырыпты және мүмкіндігінше сол немесе басқа басылымның негізгі идеясын жеткізуі керек. Оқырман ұсынылған ақпаратқа қызығушылық таныта ма, жоқ па, оның сипаты мен безендірілуіне байланысты. Тақырыптың мазмұны жұртшылықты қызықтыруы және олардың назарын аударуы керек, сондықтан ол әдетте оқырманды қызықтыра алатын бірнеше негізгі элементтерді қамтиды, мысалы, оның ерекшелігі немесе эмоционалдылығы.

Тұрақты қолданылатын тақырыптардың беретін мағынасының терең әрі мазмұнды болуы заманның ғасырдан-ғасырға қарқындап дамыған тіл орамдылығынан және ұлттық бейнелік ерекшеліктерінен байқалады. ТҚ тақырыптары – дайын тілдік бірлік, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін беретін», оқырманын бірден өзіне баурайтын ерекше тілдік құбылыс. Тұрақты тіркестер лингвистикалық зерттеудің негізгі көзі бола алады. Тілдің сөздік қорын байытып отырған номинативтік бірліктер болғандықтан, оларға лингвистикалық тұрғыдан талдау жасаудың маңызы айрықша.

Талқылау мен бақылау. Академик Ә.Т. Қайдар «Қазақтың тілі ғасырлар бойы қазақ деп аталатын қауымның әр алуан өмір-тіршілігіне сай қажетін өтеп, іштей дамып, өз арнасында толығып, небір сұңғыла көсемдер мен жезтаңдай шешендердің өнерімен ширап, шыныққан, әрі бай, әрі бейнелі де көркем, марқа тілдердің санатында болғандығы баршаға аян», - деді [1,8].

Баспасөздегі ақпараттық тақырыптар бірінші типті оқырманға қоғамда болып жатқан бүгінгі оқиғаларды түсіндіріп, қауіпті жағдайларға ұшырамай, сәт-

сіздіктерден шығудың жолын табуға көмектесе аларлықтай болуы тиіс. Оқырман баспасөздегі неғұрлым елеулі мәселелерге көңіл бұрады. Газет оқырманы – мінезі әр қилы, мамандығы әртүрлі, әлеуметтік жағдайы да бөлек адамдар аудиториясы. Ал газет болса ақпарат құралы ретінде, осы аудиторияға мейлінше аз сөзбен, түсінікті етіп, сан қилы ақпаратты жеткізуі қажет. Аз сөзбен жеткізуге тырысатын газет тілінің өзіндік ерекшелігі де осыған негізделеді. Бұдан біз қамтылған ойдың жүздеген, мыңдаған есе қысқартылғанын - сөз, сөз тіркесі, не сөйлем күйіндегі көрінісінен аңғарамыз. Ғылыми немесе көркем әдебиет мәтіндерімен салыстырғанда, газет мәтінінің оқуға жеңіл екені белгілі. Жалпы оқырман назарын газет бетіндегі қызғылықты мақалалардың табиғатын зерделеудегі қасиеті осы. Газет бетіндегі мақаланың берілу формасының құндылығы - оның графикалық безендірілуі, мәтін композициясының дұрыстығы, тақырыптардың сәтті шығуы, негізгі ойды айқын шрифтімен әрлеуі сияқты түрлі тәсілдері де ықпал етіп, газет өнімінің сұранысын жылдамдатады.

Ал бұл мәселелерді зерттеу бүгінгі күні тіл білімінде өзекті міндеттердің бірі болып отыр. Бұл жолдағы ізденушілердің де күн санап осындай келелі мәселелерге бастау алуына осы себеп болуы ықтимал. Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің, халыққа кеңінен танымал көркем шығармалар атауларының өзгермей-ақ мақала атауына айналуы, не түрлі күрделі трансформацияға ұшырауы – журналистің өз ойын оқырманға тез, жылдам, мейлінше ықшам, түсінікті түрде жеткізуге тырысу бағытындағы тапқан тәсілі ретінде бүгінде сан қилы ғалымдар үшін зерттеуге тұрарлық нысанға айналып отыр. Тұрақты тіркестердің мерзімді баспасөздегі берілу формаларын қарастыру барысында осы мәселе көтеріледі.

Мерзімді баспасөз барлық уақытта жұртшылыққа бағыт-бағдар беруге, тәлім-тәрбиеге қатысты өзекті жайттарды қозғауға негізгі құрал болып табылады. Баспасөздің орнын айқын, анық көрсеткісі келген сөз зергері, әрі қоғам қайраткері, жазушы А. Байтұрсынұлы: «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі», – деген мағыналы сөз айтқан. Біз зерттеу еңбегімізде тақырыптардың өзіндік табиғатын ескере отырып, оның дербес тілдік бірлік ретіндегі ерекшеліктерін талдаймыз. Талданбақ тақырыптардың мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерге, сондай-ақ афоризмдік құрылымдарға айналу үдерісінің құрылымдық ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Сондықтан да фразеологизмдерде өткен тарихтан бастау алған әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер мен аңыз-әңгімелерді, мифтерді молынан көруге болады. Зерттеу еңбегімізде кездескен тақырыптардың дені – тұрақты қолданылатын тіркестермен берілген тақырыптар. Тақырып – ұлттық мәдени ақпараттың қайнар көзі. Тақырып — мәтін мен идея арасындағы көпір. Тақырып – белгілі пәнге немесе белгілі затқа негізгі көрсеткіш белгі ретінде қосылатын әрі осы пәнді анықтай-

тын сөз және сөз тіркесі ретінде қарастырылады. Кез келген құрамдағы болмысына қарай мақала атауларының барлық түрі сөйлемдер болып табылады. Тақырып – мәтіннің ең күшті, басты позициясы.

Қоғамдық толқулар мен өзгерістер және оның халықтың рухани өміріне тигізер ықпалынан дерек беретін мол қамбадағы тұрақты сөз тіркестері де сол халық тілінде өзіндік бітім ерекшелігімен дараланады. Халықтың өткен өмірін, тіршілігін сипаттайтын сөздер мен сөз тіркестерінің ұлт тілінде сақталуы оның, яғни ұлттың мәдени өмірінен тұтастай хабардар етеді. Бұл әсіресе тұрақты қолданылатын тіркестерде жақсы байқалады. Қоғамның күннен-күнге қарқындап дамыған тұсында, ғылым мен техниканың шыңына жетіп тұрған шағында, компьютер байланысы әлемнің түкпір-түкпірімен көзді ашып-жұмғанша хабардар етеді. Әлемде болып жатқан ұлы өзгерістердің барлығы ғылым тілінен көрініс тауып жатқанда, ұлттық салт-дәстүрімізді, асыл сөз, маржан байлықтарымызды енді қайтып өшпейтіндей етіп, таңбалап қоюымыз шарт. Осындай көркем, пәрменді, бояуы қанық алуан түрлі тұрақты тіркестерді халық орынды пайдаланып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді. «Бұрынғы газетизмдер, клишелер мен терминдік лексиканың басым бөлігі бүгінде баспасөз тілінде қолданылмайды деуге болады. Олардың орнына қазіргі газет жанрларында экспрессивті-эмотивті лексика, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, қанатты сөздер, сондай-ақ ауызекі сөйлеу тіліне тән тілдік тұлғалар мен қарапайым лексика үлгілері көбірек жұмсалатынын», – зерттеуші А. Алдашева айтып кеткен [2, 366].

Ал газет тақырыбы мәселесіне арналған ғылыми зерттеулер, еңбектер орыс тілінде ұшан-теңіз. Тұрақты қолданылатын тақырыптар лингвистикалық зерттеудің негізгі көзі болғандықтан, атадан балаға мирас болып келе жатқан мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, тұрақты сөз тіркестері, идиомдар, афоризмдер, жыр жолдары, көркем шығарма аттарының мақала тақырыбына арқау болғандығы зерттеу объектіміздің нысаны. Тұрақты қолданылатын тақырыптар өз мағынасында қолданыла келе, өзін көмкеріп тұрған әр қилы субъективтік, ситуативтік, контекстік қолданылуда мағына-мазмұны жағынан уақыт өткен сайын айқындалып, жетіліп айшықтала түседі. Тақырыпқа қарап оқырман мақаланы ынтыға оқып, немесе шетке ысырып қоюы әбден мүмкін. Психологтардың зерттеуінше, ең бастысы оқырман қауымының 80% газеттегі мақала тақырыбына көңіл аударады екен. Тақырып төңірегіндегі осы тұжырымды зерттеген Б.Қ. Момынова: «Мәтіндегі айтылатын ойдың жиынтығы тақырып арқылы көрінеді. Ондағы айтылатын ойдан хабар беруі тақырыптың номинативтік функциясы болып табылады. Сонымен бірге мәтіндегі айтылатын ой мен жеткізілетін хабарға баға беруі нәтижесінде мәтінді қабылдау (восприятие) функциясы іске асады» [3, 56].

Тақырып – әрқашан мәтіннен туа бермейді. Көбінесе тақырыптың өзі

мәтінді тудырушы категория болып табылады. Тақырып дегеніміз – газет материалының аты ғана емес, оның қысқаша мазмұны да. Тақырып пен мақаланың мазмұны егіздің сыңарындай бір-бірін толықтырады. Сондықтан тақырып оқырманға қандай мәселенің сөз болатынын бірден аңғартуы керек. Олай болатын болса, газет бетін ең алғаш ашқанда оқырманын «мен мұнда лап» шақыратын, көңілін аударатын мірдің оғындай өткір, нысанаға дөп тиетін сәтті табылған тақырып болуы тиіс. Мақала тақырыбына арқау, негіз болатын ұғым – сөз. Сөйлем құрамына енетін сөздер ретсіз, қалай болса солай тіркесе салмайды. Тіркесетін сөздердің байланысы әрі мағыналық, әрі синтаксистік білікте болуға тиіс [4, 29].

Тіл иесі – халықтың басынан өткен, өмір шындығына сай туған, сан-саналы тақырыптарды мақалаға арқау етеді. Мақала тақырыбы – шығармада сөз болатын басты элемент, шығарма мазмұнының негізгі арқауы, айтылатын факторлардың бағыт-бағдаршамы.

Әдебиеттану терминдер сөздігінде: «Тақырып пен идея бір-біріне жалғас ұғымдар. Олар бір-бірімен кірігіп, біріне-бірі реңк беріп, қабысып жататынын», – айтады [5, 193].

Тақырып – жарияланатын мақаланың мәтіннен айыруға келмейтін бөлшегі. Ең алдымен, оқырманның көз жүгіртіп, бағамдап қарайтыны – мақала тақырыбы. Оқырман газет бетіндегі тақырыптарға көз жүгіртіп, мақаланың мағыналарына баса назар аударады. Тақырып – газет мақалаларының бірінші кілті. Мерзімді баспасөз тақырыптары қанша жетілген болса да, әлі дамуда. Қалыптасу процесі толастамайды, үнемі жаңаруда, толығуда болады. Тақырыпқа қарап оқырман мақаланы ынтыға оқып, немесе шетке ысырып қоюы әбден ықтимал. Тақырып – әдеби шығармада мазмұнының негізгі арқауы. Шығарманың тақырыбын, яғни не жайында айтылатынын, нендей мәселелерді қозғайтынын анықтау сырттай қарағанда оңай сияқты көрінуі мүмкін. Автордың ойниеті тұрғысынан алғанда, тақырып алдымен болашақ туындыға арқау болатын мәселелерді қамтиды [6, 315].

Тіл – мәдениеттің феномені, ұлт мәдениетінің көрінісі ретінде ғылымда өз дәрежесінде зерттелмей келеді. «Тіл – рухани күш десек, тіл және басқа семиотикалық таңбалар (ым тілі, кино тілі, сурет тілі) арқылы адам кез келген құбылысты қабылдап, оған баға беріп, өз көзқарасы мен ойын білдіре алады. Қоғамдық сананың бір бөлігі болып табылатын мәдениет – тіл және мәдениеттің шындығы мен көрінісі. Халықтық мәдениеттің ең нәзік ұшқындары, өрнектері тілде көрініс береді деген тұжырымдар тұрақты тіркесті тақырыптарға да тән».

Тақырып – мақаланың мәтінде болатын және тұтас шығарманың басқа құрамдас бөліктерімен байланысты толық заңды құрамы. Мақала мәтіннің прагматикалық мүмкіндігін арттыра түсетін микрокомпоненттердің бірі – мәтін-

нің тақырыбы (айдары, аты). Мәтіннің айдары тек ерекше синтаксистік көзқарасты ғана қамтымайды. Ол бірнеше қызмет атқаратын мәтіннің бір элементі.

«Мәтін айдары қызметінің негізгісі, белгісі – хабар берушілік, қызықтырушылық, хабарлаушылық және мәтінді ұйымдастырушылық болып табылады» [7, 562].

Ақпарат жаңалықтары оқырманға ауадай қажет. Басталуымен, ортаңғы, соңғы құрылымымен қатар мәтін құрылысының белгілі бір жоспары кеңістік атқаратын қызметтік жоспары кеңістіктегі мәтіннің көркемдік құрылысы болып табылады.

Тақырыптың осы екіұдай табиғаты оның көптеген стильдік ерекшеліктерін анықтайды. Тақырып мәтінмен «тақырып – мәтін» біртұтас жүйесін құрайды. Осы арақатынастың әр алуан жәйттарын: тақырып және мәтін мазмұны, тақырып пен мәтін көркемдік құрылысының (басталуы, аяқталуы), тақырып пен мәтіннің тілдік құрылымы жәйттарын қарастырудың маңызы зор.

Тақырып та, мәтін де бір-біріне жалғас ұғымдар. Көркем шығарманың ғажайыптылығын (феноменін) зерттеуді әртүрлі сатыға және жүйе қатынастарына бөлу мәселелеріне, құрылымдық тәсілдердің өзіндік мәтінінен туындауы болып табылады [8, 193]. **Мақаланың негізгі желісі – идея.** Мақала тақырыбының маңыздылығы, мақсаты және желісі берілетін қорытындысының ауқымдылығымен ерекшелене түседі. Баспасөздің күнделікті ісінде мақаланың атқаратын рөлі ерекше және бұл жанр оқырман алдында күрделі міндеттер қояды.

Мақала тақырыбының қоғамдық маңызы болуға тиіс. Тақырыпқа барар жолда, ойлану, толғану үстінде журналист бұл талапты үнемі ескеріп отыруға тиіс. Мәтін құрамындағы бірліктер (сөйлемдер) тізбектеле немесе параллель түрде байланысады.

Мәтін – тіл бірліктерінің барлық басқа түрлерінен өзгеше келетін, өзіндік ерекшелігі мол бірлік ретінде танылады. «Мәтін – өзінің құрылымының ғана емес, мазмұнының көпқабаттылығымен де күрделі бірлік» [9,193].

Еліміз егемендікке қол жеткізгелі бері рухани өмірдегі жаңалықтарды жаңалап, өткенімізді таразылауға кең жол ашылды. Бүгінгі күндегі ақпараттар ағынының толассыз дамуы, ұлттық мұрат-мүдделерімізді саралауға, таразылауға жүйелі түрде зерттеуді алдыңғы шепке шығарды. Тіл құдіретін, оның табиғатын түсіне, сезіне білген адам – рухани дүниесі бай, мәдениеті жоғары адам болмақ. Сондықтан тіл қыры мен сөз сырын аша білу – адамзат болмысын тану. Тіл – мәдениет қабаттарындағы (діннен, ғылымнан әдебиеттен) тылсым құбылыс, ерекше құралы, рухани көрінісі, ұлттық менталитеттің сан қырлы қасиеттерінің көрінетін тұсы. Ана сүтімен бірге енетін, ана тілінің қадір-қасиетін түсінген адам ғана көкірегі ояу, рухани бай азамат болары хақ [10,87].

Г.Н. Смағұлованың пікірінше: «мәдениет» сөзіне екі жүзден астам ғылыми

анықтама берілген. Рухани мәдениет – адамдардың өмір сүру, тіршілік ету барысында сол ұлттың тұрмыс-салты, дәстүрімен бірге танылатын таным, білімі, заңы, этикасы, ғылымы, діні, мифологиясы, рухани дүниелері – өнері, өлеңдері, мақал-мәтелдері, фразеологизмдері, нақыл сөздері т.б.

Нәтижелер. «Ұлттық идея – бұл өзінің супермеморальды өмірінде ұлттық сананы жүйеленген жалпылау, көбінесе әлеуметтік-философиялық немесе саяси мәтіндер, өнер туындылары түрінде ұсынылған. Тиісінше, ұлттық идеяда білдірудің екі әдісі де болуы мүмкін: рационализацияланған әдіс және бейнелі-типтік. Ұлттық идеяның мәні берілген этностардың өмірін түсіну проблемасын туғызады» – деп тұжырымдайды талантты ғалым. Мемлекеттік (партиялық) саясат пен ұлттық идеяны таныту, жариялау, насихаттау қазақ газет-журналдарында әлдеқашан жүзеге асты, қазақ баспасөзінде толыққанды түсіндіріп, ұлттық идеяны өз қаламына арқау еткен шығармашылық адамдары: жазушылар мен ұлт қайраткерлері болды.

Прецедентті атаулар туралы еңбек жазған Ю.Н.Караулов олардың табиғатына тоқтала келе, «прецеденттік атау дегеніміз – кез келген орташа оқырманға белгілі, ұлттық мәдени қоғамдастықтың құрамына кіретін феномен», - дей отырып, «Прецедентными феноменами мы называем феномены:

- значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношении;

- имеющие сверхличностный характер т.е. хорошо известные широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие;

- обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности», - деді [11,116].

Мәдениеттің рухани түрі ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Тіл мен мәдениеттің байланысы қазір сан алуан ғылымдардың зерттеу нысанына айналды. Тіл мен мәдениеттің байланысы шексіз. Себебі: тіл бар жерде мәдениет бар. Мәдениет болған жерде, тілдің өмір сүріп, сол халықтың ең асыл қазынасы мен мол мұралары тіл арқылы көрінеді. Мәдениет ұғымына берілген сан түрлі анықтамаларда Э. Тэйлордың культура, или цивилизация, в широком этнографическом смысле слагается в своем целом из знания, верований, искусства, нравственности, законов, обычаев и некоторых других способностей и привычек, усвоенных человеком как членом обществадесе, Ю.М. Лотман: «Культура есть форма общения между людбми и возможна лишь в такой группе, в которой люди общаются (...), культура имеет, во-первых, коммуникационную и, во-вторых, символическую природу», - деген дәйексөзі бар [12,58].

«Ұлт мәдениетінің сақталуы тек ұлт тілінің куммулятивтік қызметіне байланысты», - деген профессор Г.Н. Смағұлова пікіріне орай куммулятивтік функ-

цияға ие тілдік бірліктердің бойында семантикалық құрылымында сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, екшеліп, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде жеткен қоғамдық тәжірибенің, халықтық, ұлттық рухтық және материалдық мәдениеттің көріністері сақталып, бейнеленгенін айтқымыз келеді. «Сондықтан да болар тілдің тұрақты тіркестеріне (мақал-мәтел, фразеологизм және т.б.) алғаш көңіл бөліп, олардың табиғатындағы халықтың қоғамдық өмірін, салт-санасын, әдет-ғұрпын көре білгендер тек ғалымдар мен фольклористер ғана емес, сонымен қатар этнографтар да болды» [13,19].

Тіл арқылы мәдениеттанудың ғылыми үлгілері этнолингвистиканың, елтанудың, лингвомәдениеттанудың пән ретіндегі жалпы және ұқсас мақсаттары мен міндеттері - ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ұлттық менталитетті айқындаудеген постулатқа орай, бізде газет бетінен жинақталып, сараптама жасалған баспасөз бетіндегі тұрақты тіркесті тақырыптарға көңіл аударсақ, олар – халық мәдениетіндегі ерекше мереке тойлар, әдет-ғұрыптар, атақты қоғам, мәдениет қайраткерлерінің мерейтойлары. Қазақ халқы өз қаһармандарын, ақын-жазушыларын, ерекше ұлт тұлғаларын сыйлап, оларға құрмет көрсете білген. Осы халықтың пір тұтар азаматтарын прецеденттік атаулар ретінде қарастырамыз. Көптеген зерттеулердің нәтижелері бойынша, «Жалқы есімдер халықтың тарихынан, оның мәдениетінен хабар беретін баға жетпес қазына, өйткені олар ұрпақтардың рухани өмірінің ізі», - болып табылады [14,58].

Прецедентті атаулар – сандаған жылдар мен ғасырлардың қойнауында жатқан ата-бабалардың дәуірінің үні. Сол заман тұрғысымен қазіргі өркениетті заман жаңалығымен сабақтасып жатқан құнды есімдер. Көненің көзіндей ғасырлардың қат-қабат қойнауында сақталып қалған атаулардың беретін дүниесі мол. Егемендіктің арқасында ояңған ұлттық сезім, ұлттық рух пен қазақтың құнды дүниелерін ашатын кілт - оның дамып, жаңарып, жетілуін қамтамасыз ететін заңдылықтарын көрсету тұрғысынан тілдің маңызы айрықша зор. Жалқы есімдердің және бір ерекшелігі, басқа бір тілге аударма жасағанда бастапқы қалпын өзгертпей сақтайтындығы. Осы тұрғыдан тіл білімі сөздігі қазақ тілі лексикологиясының ең күрделі, ең бай саласы – жалқы есімдер (ономастика).

Ономастика (грек. *onomastike* – есім, ат қою өнері) – кез келген жалқы өсімдерді (онимді) зерттейтін лингвистика пәні.

Баспасөздегі фразеологиялық тіркестерде автордың баяндайтын - суреткерінің даралық сипаты мен өзіндік қолтаңбасы, халықтың ой-танымының, көркемдік әлемінің көріністері де Абай есімімен тығыз байланысты [15,13].

«Тұлға» – деп аталатын мән мақаланың негізгі кейіпкерінің сан-салалы ғұмырын паш етері хақ. Көркем сөзбен айтылатын ойды бейнелі етіп, айқын, анық жеткізуде қара сөздің әрі мен нәрін кіргізетін, бейнелі бояуларды мақала

тақырыптарынан кездестіреміз. Осындай тұлғалардың бірі ақын, ағартушы А. Құнанбайұлы. А. Құнанбайұлының есімі тек қана қазақ жұртшылығына ғана емес, бүкіл, барлық әлемге кең танымал екенін ақынның 150 жылдық мерей тойы паш етті. Мысалы: *Қуаты күшті нұрлы сөз, Ұлылыққа тағзым, Бір ғылымнан басқаның бәрі кесел асқанға, Қалың елім қазағым* мақалалары Абай есімімен тікелей байланысты.

Абайдың 150 жылдық тойына арналған тақырыптарға: *Асылды бөтен сөзбен былғамайық, Абай мұрасы – мәдениет ошағында, Жүректен шыққан, жүрекке жетсе, Абай үлгісінің жалғасы дерсің Ахаңды, Ұстаздар әулетінің бір бәйтерегі* тақырыптары мақала өзегі. Прецедентті атаулардың негізгі дені халық қалаулыларының мәдени, тарихи, және қоғамдағы рухани өмірдегі бейнелері анық бейнеленеді. Жалқы есімдерге берілген пікірге назар аударсақ: «Именно именам принадлежит центральная роль в накоплении и передаче культурной информации», - деген зерттеушінің ойы біздің ойымызбен ұштасады.

Ғасырлар бойында мол қамбаға жинақталған мәдени байлық – жалқы есімдер. Мәселен, *Маңдайға сыймадың-ау, марғасқа ұл, Құйрықты жұлдыз секілді* тақырыптары мақала өзегі. Басылымдарда жарияланған: *Жақсы жанның тойында нұр жауады, Ізгіліке жүрегіңнен орын бер, Шоқан халқымыздың - жарық жұлдызы, Алаулап өткен жыр гұмыр* тақырыптары мақала өзегі.

Алайда мақалада ақындық жолы ғана емес, жеке өзінің қадір-қасиеттері де ашылады. Ол әдет-ғұрыптарды, тұлғалық ерекшеліктерді бойына сақтаған пенделік адам ретінде сипатталады. Мысалы, *Азаттықты армандаған Ахаң еді* тақырыбы мақала өзегі. Тақырыптардағы мақала арқауы болып отырған мысалдар қазақ халқының бір туар асыл перзенттері, қоғам қайраткерлері, даңқты спортшылар, жезтаңдай әншілер хақында болып отыр. Берілген тақырыптар тура мағынада беріледі, ал мәтінді оқығаннан кейін бағалау әуені сипатын алады. Ұлы, елеулі адам, күшті тұлға ретінде мақала айтылады. Лайықты таңдай алынған әсерлі тақырып өзінің хабарламалық сипатына ие болады. Газет тақырыбы арнайы бір оқиғаға арналуы мүмкін. Онда негізгі ой: оқиға - болды, оқиға болып өтті үлгісі бойынша құрылады. Жоғарыдағы келтірілген мақала тақырыптары осы пікірмен үндеседі. Жарияланымдарда ақынның өмір сүрген ортасы, оқиғаның болғаны «болып өтті» өткен шақтағы формада беріліп, бағалау әуені сипат алады.

Қорытынды. Газет тақырыбының қай мезгілде болмасын жастарды тәрбиелеу барысында мерзімді баспасөзде жарияланып отырған мақалалары оқырман аудиториясына өзінің елеулі ықпалын тигізеді. Ұрпақ тәрбиелеудегі ең басты тәрбие – адамгершілік тәрбиесі. Адамгершілік тәрбиесі – ұлттық мақсатқа негізделген көзқарасты, сенімді, парасатты, ұлттық сананы, қарым-қатынасты дамытуға бағытталған адамзаттық тәрбиенің діңгегі. Газет жарияланымдары

тақырыптардың идеясын, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін бере білу қажет, сонда мақала тақырыбының саны да сапасы да жақсы болары сөзсіз.

Жалпы газет тақырыптарында елді жігерлендіретін, еңсесін көтеретін тақырыптардың көп болғаны ләзім. Бұл тұста ұлттық психологияның негізі – ұлттық мінез, ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүрлердің ұлт тіліне қатысы үлкен. Өйткені олардың тілдегі көрінісі ерекше. Ұлттың, халықтың мінезіне тән бір ерекшелік – рухани әрі адамгершілік құндылықтар болып табылады. Адамзат қоғамы үшін атқарылар істің ең қасиеттісі, бастысы – өзінің арман-мүддесін алға апаратын ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпағы мықты ұлт қана мәңгі өмір сүреді. Баланың күш-қуаты ана сүтімен дарыса, тұтас ұрпақтың мықтылығы ата-баба дәстүрінің қанына сіңіп қабылдауымен байланысты.

Қазақ фразеологиясын тіл мен мәдениеттің шектеуінде қарастырған Г. Смағұлова: «Фразеологизмдердегі тіл мен ұлт мәдениетін ұштастырып, олардың әрқашан бірлікте екенін айта келіп, әр халықтың ұлттық мәдени ерекшеліктері, оның ғасырлар бойы жасаған тілінен көрінеді. Кейде сол ұлттың тілінде ұлттық әлдебір қасиеттерін өзгелерден оқшау етіп бағалайтын, анықтайтын тіркестер қалыптасады. Жалпы ұлт тілдерінің ішінде концептуалдық тілдік қолданыстары көбірек немесе эмоционалдық тілдік құрамдары басым түсіп жатады».

Қорытындылай келгенде, қазақ тілінің бір сүйеніші – мерзімді баспасөз болса, ал мерзімді баспасөздің тұғыры, мінбері – тіл. «Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім» деп Мағжан жырлаған ана тілді кең мағыналы құрал ретінде қолданып, қадірлеу – парыз. Тәрбие басы – тіл. Осыған орай жастарды қазақ тілінде сөйлеуге, ана тілінде ойлауға тәрбиелеу қажет. Мысалы, «Ұлт болам десек ұрпағыңды ойла», «Толғауы тоқсан қызыл тіл», «Айтылмаса сөз өледі», «Ана тілін – арда емген» тақырыптары – дәлел.

Баспасөздегі тақырып өте маңызды рөл атқаратынын баса айтқымыз келеді. Оның негізгі міндеті – оқырманның назарын аудару, оны қызықтыру, тіпті таңдандыру, сонымен қатар оқырманға осы мақаланың қысқаша мазмұнын жеткізу болып табылады. Қазіргі кезеңдегі газеттер тақырыптары «тақырыптық жаргон», қысқартулар, сандарды жазу және эллипс сияқты сөздермен де беріледі.

Қоғамдағы күннен-күнге өзгерген ақпараттарға сәйкес, мерзімді баспасөзді шығарудың компьютерлік технологиясы айтарлықтай жеңілдеді. Басып шығарудағы үрдістер жеңілдетіліп, мүмкіндіктер молаюда. Газеттің табиғаты бастапқыда мәтіндік болса, уақыт өте келе сөздік сипатын ала бастады. Газеттің офсетті басылысқа көшуі олардың пішінінің өзгеруін, көркемделуін әсем етіп қана қоймай, сонымен қатар ең бастысы оқу үшін ыңғайлы ететін қызметтерді ұсынуда. Жалпы, қазақ баспасөзін тарихи дерек көзі ретінде түрлі бағытта қарастыру, оның әлі де ғылымға белгісіз тұстарын ашатыны даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қайдар Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993.
2. Раимбекова Ж.Б. Функция воздействия газетного текста //Қазіргі қазақ әдеби тілі: бүгінгі және болашағы. Абай атындағы АлМУ-дың 70 жылдығына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 1998. – 420 с.
3. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 318 б.
4. Байтұрсынұлы А. Мың бір мақал. – Алматы, 1995.
5. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 1997. – 224 б.
6. Әміров Р.С. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1983. – 164 б.
7. Исаев С.М. Қазақ тілі. – Алматы, 1993. – 170 б.
8. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 196 б.
9. Жаналина Л.К. Тіл білімінің өзекті мәселелері. – Алматы, 2006.
10. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: 1987. – 262 с.
11. Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік. Бас редактор В.Н. Ярцева. – М.: 1990.
12. Темірғазина З.Қ. Отандық және шетелдік лингвистикадағы заманауи теориялар. – Павлодар, 2002.
13. Ван Дейк Т.А. Тіл, таным, қарым-қатынас. М.: Прогресс, 1989.
14. Костомаров В.Г. Дәуірдің тілдік мәні: масс-медианың сөйлеу тәжірибесін қадағалаудан. – СПб.: Златоуст, 1999.
15. XX ғасырдың соңындағы лингвистика: қорытындылар мен перспективалар. 2-том. – М.: 1995.

Р.Т. КОЖАБЕКОВА

Региональный инновационный университет,
Шымкент, Казахстан

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ НАЗВАНИЯ – ОСНОВА ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКОВ

Аннотация. Периодическая печать на протяжении всех исторических этапов сохраняет свою ключевую функцию – служение обществу. В условиях стремительно развивающейся глобальной информационной системы на первый план выходят оперативность, достоверность, содержательность и точ-

ность журналистских материалов. При этом особую роль играет язык как инструмент отражения культурных, общественных и политических реалий. Особенно ценным пластом языка выступает фразеологический фонд, в котором отражаются ментальные коды и историческая память народа. Темы, устойчиво повторяющиеся в газетных заголовках, служат зеркалом общественного сознания, фиксируя важнейшие аспекты жизни, культуры, экономики и политики. В статье рассматриваются функции устойчивых тем в газетной лексике, их связь с национальной культурой и роль в формировании публичного дискурса.

Ключевые слова: Пресса, информация, духовность, язык, общество, лингвистика, тема, политика, фразеология, крылатые слова, устойчивые словосочетания, фразеологические сращения, словосочетания, архаизмы, фразеологические единства, фразеологические сочетания.

R.T. KOZHABEKOVA

Senior Lecturer, PhD, Regional Innovation University,
Shymkent, Kazakhstan

PRECEDENT-BASED TITLES – THE ESSENCE OF NEWSPAPER HEADLINES

Annotation. The press has always maintained its fundamental role as a vehicle for serving society, regardless of historical era. In the context of the modern global information system, the key criteria for journalism have become speed, accuracy, relevance, and precision. Language plays a crucial role in this process, acting as a medium for expressing social, cultural, and political realities. One of the most culturally rich components of language is the phraseological corpus, which encapsulates collective memory and national identity. Recurrent themes in newspaper headlines function as a mirror of public consciousness, reflecting various aspects of everyday life, culture, economy, and politics. This article analyzes the function of these stable thematic structures in media discourse, their cultural significance, and their role in shaping the national image and public narrative.

Keywords: Press, information, spirituality, language, society, linguistics, theme, politics, phraseology, catchphrases, set phrases, phraseological fusions, phrases, archaisms, phraseological unities, phraseological combinations.

References

1. Kaidar A.T. A new look at Kazakh terminology. – Almaty: Rauan, 1993.
2. Raimbekova Zh.B. Ventilation function of the newspaper text // modern Kazakh literary language: present and future. Materials of the scientific-theoretical conference devoted to the 70th anniversary of the Abay AIMU. – Almaty, 1998. – 420 С.
- 3.1.2.2. Works. – Almaty, 1989. – 318 С.
4. Baitursynuly A. A thousand and one proverbs. – Almaty, 1995.
5. Syzdykova P. The power of the word. – Almaty, 1997. – 224 с.
6. Amirov P.C. Syntax of a simple sentence. – Almaty, 1983. – 164 С.
7. Isayev C.M. Kazakh language. – Almaty, 1993. – 170 с.
8. Smagulova G.N. National-cultural aspects of semantic phraseologisms. – Almaty, 1998. – 196.
9. Zhanalina L.K. Actual problems of linguistics. – Almaty, 2006.
10. Karaulov Y.N. Russian language and linguistic personality. – Moscow: Nauka, 1987. – 262 с.
11. Linguistic encyclopedic dictionary. Editor-in-chief V. N. Yartseva. – M.: 1990.
12. Temirgazina Z.K. Modern theories in domestic and foreign linguistics. – Pavlodar, 2002.
13. Van Dyck T.A. Language, cognition, communication. Moscow: Progress, 1989.
14. Kostomarov V.G. The linguistic essence of the epoch: from the observation of speech experience of mass-media. - SPb.: Zlatoust, 1999.
15. Linguistics of the late twentieth century: conclusions and prospects. Vol. 2. - M.: 1995.

Автор туралы мәлімет:

Кожабекова Райхан Турсынзадақызы – филология ғылымдарының кандидаты, Аймақтық инновациялық университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан

Кожабекова Райхан Турсынзадақызы – кандидат филологических наук, старший преподаватель Регионального инновационного университета, Шымкент, Казахстан

Kozhabekova Raykhan Tursynzadakyzy – PhD, Senior Lecturer, Regional Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

XҒТАР 16.21.39

Ә.Т. ТӘУБЕЕВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы, Қазақстан

(e-mail: nur-muba19@mail.ru)

ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКА МЕН СЕМАНТИКАНЫҢ ӨЗАРА ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада функционалды грамматика мен семантика ұғымдарының өзара байланысы мен олардың тіл біліміндегі рөлі талданады. Зерттеудің мақсаты семантика мен функционалды грамматиканың теориялық негіздерін ашып көрсету арқылы олардың қазақ тіліндегі ерекшеліктерін функционалды-семантикалық тұрғыдан сипаттау. Мақалада семантика ұғымының қалыптасуы, оның ғылыми негізін салған М. Брель және басқа да ғалымдардың көзқарастары талданады. Сонымен қатар, функционалды грамматика ұғымының тіл біліміне Р. Якобсон, А.В. Бондарко сынды ғалымдардың енгізгені және олардың семантикамен байланысы айқындалады. Қазақ тіл білімінде М. Оразов және А. Жаңабекова еңбектеріндегі функционалды-семантикалық зерттеулер қарастырылып, тілдің мағыналық және коммуникативтік ерекшеліктерін көрсетуге бағытталған маңызды тұжырымдар келтіріледі.

Мағынадан формаға бағытталу қағидасының тілдік зерттеулердегі рөлі ерекше назарға алынады. Бұл тілдің функционалды-семантикалық мүмкіндіктерін түсінуге, сөйлеу әрекетіндегі қызметін ашуға мүмкіндік береді. Мақаланың жаңалығы ретінде қазақ тіліндегі етіс категориясының функционалды-семантикалық сипатын зерттеу ұсынылады. Етіс категориясын мағынадан формаға қарай бағыттау қағидасын ұстана отырып, қазақ тіліндегі грамматикалық құрылымдардың семантикалық ерекшеліктері сипатталады. Мақаланың практикалық маңыздылығы – қазақ тілінің грамматикалық және семантикалық жүйесін оқытуда және аударма саласында қолданылу мүмкіндігіне ие болуында.

Түйін сөздер: семантика, функция, мағына, форма, етіс, полисемия, бағыт, логикалық, қағида, ой, тіл

Кіріспе. Семантика және функционалды грамматика ұғымдары тіл білімі саласында өте жиі кездесетін ұғымдық категориялар. Ұғымдық категория дегеніміз адамзаттың санасында қандай да бір болмыстың көрініс табуы.

Семантика ұғымын ғылымға алғаш енгізген француз ғалымы Мишель Брель. Ол 1897 жылы «Essai de semantique» (Семантикаға кіріспе) атты жарық көрген еңбегінде «семантика» терминін қолданған деген деректер бар. М. Брель семантиканы сол кездің өзінде-ақ тілдің мағыналық жағын зерттейтін ғылым ретінде таныстырған. Ал функция ұғымын ғылымның математика саласына алғаш болып енгізген Рене Декарт деп саналса да, математика ұғымын тіл білімімен ұштастыра білген Роман Якобсон функция ұғымын жүйелі түрде лингвистика саласына енгізген ресейлік ғалым болып танылады. Ол тілдік функцияларды, яғни коммуникативтік, экспрессивтік, конативтік және т.б. мәнін зерттеп, олардың семантикамен байланысын көрсеткен. Жалпы XIX-XX ғасырларда гуманитарлық ғылымдарда функция ұғымы кеңінен қолданыла бастаған.

Семантика мен функционалды грамматика – тіл білімінің маңызды бағыттарының бірі, өйткені олар тілдік бірліктердің мағыналық және құрылымдық қызметін түсінуге мүмкіндік береді. Тілдік бірліктердің мағыналық ерекшеліктерін зерттеу арқылы олардың сөйлеу процесіндегі қызметі мен қолданыс аясын анықтауға болады. Осыған байланысты, қазақ тіліндегі етіс категориясының семантикалық және функционалды ерекшеліктерін зерттеу қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақ тілінде етіс категориясының құрылымы мен мағынасы жан-жақты қарастырылғанымен олардың функционалды-семантикалық аспектілерін тереңірек зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Зерттеу деректері ретінде қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі ғылыми еңбектер мен әдеби мәтіндер қолданылады.

Зерттеу нәтижелерін талдау барысында функционалды грамматиканың мағынадан формаға қарай бағытталу қағидасының қазақ тіліндегі қолданысы айқындалады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тіл біліміндегі семантика мен функционалды грамматиканың өзара байланысын жан-жақты талдау үшін салғастырмалы және функционалды талдау әдістері қолданылады. Тіл білімінде салыстырмалы және салғастырмалы әдістер кеңінен қолданылады. Салыстырмалы әдіс генетикалық туыстығы бар тілдерді зерттеу үшін қолданылады. Ол тілдердің тарихи даму ерекшеліктерін, олардың ортақ түбірден таралуын және фонетикалық, грамматикалық және лексикалық өзгерістерін анықтауға бағытталған. Бұл әдіс лингвистикалық реконструкция жасауға мүмкіндік береді. Ал салғастырмалы әдіс (контрастивтік әдіс) генетикалық жағынан туыстығы жоқ немесе жақындығы аз тілдердің арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерттеуге арналған. Бұл әдіс көбінесе екі немесе одан да көп тілдің құрылымдарын салыстырып, олардың функционалды ерекшеліктерін анықтауға бағытталады. Салғастырмалы әдіс ғылымға XX ғасырда шетел тілін оқыту теориясында ен-

гізіліп, кеңінен қолданыла бастады. Оны тіл біліміне енгізген ғалымдардың қатарында американдық лингвист Роберт Ладо ерекше орын алады. Ол 1957 жылы жарық көрген «Linguistics Across Cultures» атты еңбегінде бұл әдісті жан-жақты зерттеп, оны шетел тілін оқытуда қолдану мүмкіндігін ұсынды. Оның зерттеулері контрастивтік талдау гипотезасының (Contrastive Analysis Hypothesis) негізін қалады. Сонымен қатар, Чарльз Фриз құрылымдық лингвистиканы дамытып, салғастырмалы әдісті тілдік құрылымдарды жүйелі түрде зерттеуге қолданды.

Қазақ тіл білімінде салғастырмалы әдісті қолданып зерттеу жүргізген ғалымдардың қатарына М. Балақаев, Н. Уәлиұлы, Е. Жанпейісов т.б. жатады. Олар қазақ және басқа тілдердегі лексикалық, морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктерді салғастырмалы түрде зерттеген. Бұл әдіс қазіргі таңда функционалды-лингвистикалық және когнитивті зерттеулерде маңызды орын алады.

Талқылау мен бақылау. Тіл білімінде семантиканы бірнеше ғылым саласы зерттей алады. Атақты француз ғалымы П. Гиро семантиканы үшке бөліп қарастырады, олар: лингвистикалық, психологиялық және логикалық. Лингвистикалық семантика ойлау мазмұны, яғни сөзде, морфемада, грамматикалық формада, табиғи тілдік синтаксистік конструкцияларындағы мазмұн [1, 31]. Лингвистикалық семантика – тілдік бірліктердің мағынасын, олардың қолануындағы мазмұнды және ойлау жүйесіндегі рөлін зерттейтін тіл білімінің саласы. Лингвистикалық семантика ғылымының мақсаты сөздер, морфемалар, грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылымдар арқылы ойдың мазмұнын жеткізу механизмдерін анықтау.

Семантика адамның ойлау қабілеті мен тілдік жүйе арасындағы көпір іспеттес. Адамның ойы абстрактілі түсініктер мен бейнелерге негізделсе, тіл осы ойларды нақты мағыналар арқылы бейнелейді. Семантика дәл осы ойдан тілге өтетін үдерістегі мазмұнды зерттейді. Бұл жөнінде А. Жаңабекова «Тіл қоғамдағы адамдар арасындағы аса маңызды қарым-қатынас құралы болғандықтан, бір жағынан ойды жарыққа шығарып жетілдірудің құралы болу арқылы ойлаумен, екінші жағынан, сол арқылы санамен тікелей байланысты. Сондықтан тілдің негізгі единицалары ойлаудың басты категорияларымен сәйкес келіп жатады» [2, 8]. Тіл ойлау және сана арасындағы семантика мен функция аспектілерінде айқын көрініс тауып, тілдің семантикалық мазмұны ойлау категорияларымен үйлесуін және олардың саналы түрде бейнеленуін қамтамасыз етеді. Тілдің семантикалық мазмұны ойлау категориялары арқылы грамматикалық және семантикалық құрылымдар түрінде көрініс тауып, адамның шындықты қабылдау және түсіну процестерін реттейді.

Семантика тақырыбын зерттеген Польшаның белгілі ғалымы А. Шафф семантиканы барлық тілдің «мағыналық жағын» түсінуге бағытталған үлкен

ғылым екенін айтады [3, 25]. Ал Г. Штерннің семантикаға қатысты пікірін 1931 жылы Германиядағы Гетинген қаласында басып шығарған «Meaning and Change of Meaning: With Special Reference to the English Language» атты еңбегінде полисемия тақырыбы бойынша ашқан үлкен теориялық зерттеуінен көре аламыз.

Семантика тақырыбынан орыс ғалымдары да айналып өтпеген. А. Потебняның сөз мағынасының екі жақтылығы туралы пікірі Ресейде 1913 жылы шәкірттерінің қолдауымен жарық көрген «Слово и миф» атты еңбегінде баяндалған. Олар ішкі мағына, яғни адамзаттың ойлауы болса, екіншісі – сыртқы мағына, ол сөздің қалай дыбысталатындығында деп сипаттайды. Бұдан байқайтынымыз, ғалым сөздердің астарындағы терең логикалық мағыналарымен қатар, тілдің өзіне де көбірек көңіл бөлетінін көрсетеді.

Ал қазақ тілінде алғашқы болып семантика тақырыбын зерттеп, арнайы еңбек жазған ғалым М. Оразов. Ол өзіне дейін семантиканың қыр-сырын зерттеген К. Огден мен И. Ричардстың семантикалық үшбұрышын, яғни тарихи-генетикалық, психологиялық және логикалық принциптерінің мәнін түсіндіру мақсатында негізгі мағыналар мен эмоционалды мағыналардың ерекшеліктерін зерттеген. М. Оразов аталмыш мағыналардың қазақ тіліндегі ерекшеліктерін қарастырды [4,31-33].

А. Жаңабекованың пайымдауынша тілдің тілден тыс шындықты, ақиқатты бейнелей алу қабілеті тілдік танымның семантикалық кеңістігін қалыптастырады [2, 7]. Ғалым тілдің шындықты бейнелеу қабілеті мен семантикалық кеңістікті қалыптастыру үдерісі арқылы адамның танымдық жүйесінің тіл арқылы жүзеге асатынын баса айтқысы келетіндей. Бұл пікір тілдің семантикалық аспектісін зерттеудің маңыздылығын айқындайды.

Тіл білімінің маңызды бағыттарының дамуына үлес қосқан ғалымдар тілдің семантикасы мен функционалдылығын бірге алып зерттеген. Олар тілдің мағыналық және функционалдылық қырларын байланыстырып, екі аспектінің өзара тығыз қатынаста болатынын зерттеген. Мәскеу қаласындағы «Социально – экономическое издательство» баспасында 1934 жылы жарық көрген Л. Выготскийдың «Мысли и речь» атты еңбегінде тілдің семантикалық құрылымы мен оның когнитивтік функцияларын зерттегені кездеседі. Ғалымның еңбегіне сүйенсек, тіл – ойдың сыртқы көрінісі, семантика – тіл арқылы қалыптасқан ұғымдық жүйе. Ол тілдің функцияларын адамның ойлау процестерімен тығыз байланыста қарастырып, сөздің мағынасы мен шындық арасындағы байланысты көрсетеді деп есептеген.

Осы тақырыпты американдық ғалым Джордж Лакоффтың «Metaphors We Live By» атты еңбегінен оның семантика мен функционалдықты когнитивтік лингвистика тұрғысынан зерттегені мәлім. Оның пікірінше «Тілдің семанти-

калық жүйесі адамның танымдық процестерін бейнелейді, ал тілдің функциясы осы процестерді түсіндіру мен құрылымдауда маңызды рөл атқарады» [5, 24-27]. Дж. Лакоффың тұжырымы тілдің когнитивтік лингвистикадағы рөлін сипаттауының мәні – сөздердің семантикасы адамның танымдық тәжірибесін жүйелеп, әлемді қалай қабылдайтынын көрсетуінде. Сонымен қатар, семантикалық мазмұнды жеткізудің және оны коммуникацияға бейімдеудің негізгі тәсілі – тілдің функционалдылығында екенін меңзейді.

Семантика, функция ұғымдары сөз етілген кезде, А.В. Бондарко есімі қашанда осы ұғымдармен қатарлас қолданылады. Себебі, А.В. Бондарконың функционалды семантика саласындағы еңбектері тіл білімінде жаңа бағыттың қалыптасуына ықпал етті.

Қазіргі заманғы тіл білімінде функционалды грамматика тілдік құрылымдардың сөйлеу процесіндегі қызметін зерттеудің маңызды бағыты ретінде қарастырылады. Бұл бағыт грамматикалық категориялардың сөйлеудегі қызметін, семантикалық ерекшеліктерін және коммуникациядағы рөлін анықтауды көздейді. Бұған дәлел «функционалды грамматика «функцияны» жеке тіл бірліктерінің қызметі тұрғысынан емес, тұтас сөйлемнің функциясы тұрғысынан сипаттайды» [6, 69] деген пікірді қуаттай түседі. Функционалды грамматика тіл білімінде тіл бірліктерінің мағыналық және функционалдықы қырларын ашып көрсетіп, олардың тұтас сөйлем деңгейінде қандай рөл атқаратынын, сөйлеу әрекетінде қалай қолданылатынын анықтайды. Құрылымдық грамматика «формадан мағынаға қарай» бағытты негізге алса, функционалды грамматика «мағынадан формаға қарай» қағидасы арқылы тілдік құбылыстарды кешенді түрде тісіндіреді. Мұндай тәсіл тіл бірліктерінің көпмағыналылығы мен көпқызметтілігін анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. Қазақ тіл білімінде функционалды грамматика мәселесі енді ғана кешенді зерттеу нысандарына айнала бастады десек те, жалпы алғанда «функционалды» деген термин тіл үшін жаңалық емес [2, 37]. А. Жаңабекованың пікірін тарқатсақ, «функционалды» ұғымының негізі тілдің табиғи қасиеті – қарым-қатынас пен танымдық қызметін іске асыруында жатыр. Қазақ тіл білімінде функционалды грамматиканың дамуы тілдің терең құрылымын, мағыналық жүйесін және оның коммуникациядағы рөлін жан-жақты түсінуге ықпал етеді. Бұл бағыт тіл ғылымының жалпы әлемдік үрдістерімен үндесіп, қазақ тілінің функционалды-семантикалық мүмкіндіктерін ашуға үлкен жол ашады.

Семантика мен функцияның өзара үйлесімдігі – бұл тілдің табиғи қасиеті. Себебі, семантика – тілдік бірліктердің мағынасын зерттейді, яғни тіл арқылы берілетін ой мен ақпаратты сипаттайды. Функция – тілдің мағыналық жүйесін коммуникацияда қолдану тәсілін зерттейді. Олардың өзара үйлесімділігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге болады. Мысалы, *Шөп орағында істейтіндер*

сонда түнеп, сонда тамақтанады [7, 214], осы мысалдағы өздік етісте тұрған «тамақтанады» сөзін талдайық.

«Тамақтанады» сөзінің сөйлем ішіндегі семантикасы мен функциясы

Семантикасы	Функциясы
Негізгі лексикалық мағынасы: «тамақ ішу, ас қабылдау» әрекетін білдіреді.	Коммуникативтік функциясы: «тамақтанады» сөзі шөп орағында адамдардың күнделікті өмір салтын сипаттап, «хабарлау» қызметін атқарып тұр.
Сөйлем ішіндегі мағыналық рөлі: адамдардың күнделікті физиологиялық қажеттілігін – тамақтану процесін білдіреді. Бұл әрекет (<i>Шөп орағында...</i>) уақыт пен орынға байланысты белгілі бір контексте жүзеге асатын мағынаны білдіреді.	Мазмұндық функциясы: Шөп орағында жұмыс істейтін адамдардың өмір салтының маңызды аспектісін бейнелеп, сөйлемнің негізгі ойы мен мазмұнын баяндауыш ретінде толық жеткізеді.
Грамматикалық мағынасы: « <i>тамақтанады</i> » етістік ретінде шақтық, райлық мағыналарға ие. <i>Шақ</i> : Ауыспалы осы шақ. <i>Жақ</i> : 3-жақта қолданылып, іс-әрекетті субъектімен (<i>Шөп орағында істейтіндер...</i>) байланыстырады.	Синтаксистік функциясы: « <i>тамақтанады</i> » сөзі баяндауыш қызметін атқарады. Субъектінің әрекетін білдіріп, сөйлемнің аяқталған ой екенін қамтамасыз етеді.

«Функция, функционалды» ұғымдары тұлғалық грамматикада бұрыннан қолданылып келе жатқандықтан, қазіргі қазақ тіл білімінде айтылып жүрген «функционалды» ұғымы жаңадан келген жаңалыққа жатпайды. «Функционалды» ұғымы төңірегінде біздің айтпағымыз, функционалдылық, семантика ұғымдары сөйлеуші мен тыңдаушының әрекеттерін сипаттап, тұлғалық грамматикада формадан мағынаға бағытталғаны сөз етіліп келсе, қазір функционалды грамматиканың негізгі ұстанымы болып саналатын сөйлеушінің әрекеті мағынадан формаға қарай бағытталуды қарастыру. Бұл ойды А. Жаңабекова өзінің еңбегінде былайша түсіндіреді «... сөйлеушінің ішкі ойы, хабарламақшы болып тұрған ақпараты өте маңызды болуы мүмкін. Бірақ сөйлеуші сол ақпаратты жеткізетін тілдік құралдарды дұрыс таңдай алмай, ұтымды қолдана алмаса, оның баяндауын тыңдаушы өз дәрежесінде қабылдай алмас еді де, әсер ету жағы да әлсіз болар еді. Керісінше, айтайын деген ойы аса терең емес, аса мәнді емес нәрсені сөйлеуші өзінің тілдік шеберлігінің арқасында оны әдемілеп, әсерлі, нақты жеткізе алады. Сөйлеушінің тілдік шеберлігі, тілдік құзыреттілігі сол

мазмұнды жеткізетін тілдік құралдарды жақсы білуімен байланысты. Бұдан сөйлеуші әрекеті мағынадан формаға қарай бағытталғанын көреміз [2, 29]», әрине, бұл әрекетте формадан мағынаға қарайғы бағыт астарлы мағынада көрініс табатынын түсінуге болады.

Функционалды грамматиканың мағынадан формаға қарай бағытталу қағидасы бойынша «...*Бір күні Жамандық жаяу жүріп келе жатса, артынан бір атты кісі жетіпті. Екеуі жән сұрасып, қайда бара жатқанын білісіпті*» [8, 86]» мысалындағы «сұрасып» сөзі субъектілердің өзара сұрақ қою және жауап беру арқылы әрекетке қатысуын көрсетсе, «білісіпті» сөзі олардың өзара мәлімет алмасып, қайда бара жатқанын түсінгенін білдіреді. Бұл сөздердің негізгі мағынасы – субъектілер арасындағы байланыс пен әрекеттестікті көрсету. Лексикалық тұрғыда «сұрасып» екі жақтың бір-біріне сұрақ қою мен жауап беруін, ал «білісіпті» сөзі олардың өзара түсінісуі арқылы мәлімет алмасуын білдіреді. Грамматикалық тұрғыда бұл сөздер ортақтық мағынасын білдіретін жұрнақтар «-ыс, -іс» арқылы жасалған. Семантикалық жағынан қарасақ, бұл сөздер субъектілер арасындағы қарым-қатынас пен әлеуметтік өзара әрекеттестікті сипаттайды. Олар тек қимылды ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынастың сипатын да айқындайды. Мысалы, «сұрасып» – сұхбаттасу, ақпарат алмасу процесін көрсетсе, «білісіпті» – түсіну арқылы ортақ пікірге немесе ақпаратқа жету үдерісін білдіреді. Мысалдағы «сұрасып», «білісіпті» сөздердің негізгі функциясы субъектілер арасындағы өзара әрекеттестікті ұйымдастыру. Бұл сөздер тілдік қарым-қатынаста әрекеттің екі жақты немесе көпжақты сипатын көрсетеді және әрекет жасаушылардың тең дәрежеде қатысуларын білдіреді. Ортақ етістің осындай функционалдылығы әлеуметтік қарым-қатынас пен коммуникацияның тілдік құрылымда көрініс табуына ықпал етеді. Мағынадан формаға қарай бағытталу функционалды грамматиканың негізгі ұстанымдарының бірі екенін атап өттік, ал функционалды грамматика функционалды семантиканың қалай іске асатынын сипаттайды. Семантика мен функцияның үйлесімділігі грамматикалық форманы мағыналық қажеттіліктерге икемдеп, оның тілдік жүйеде орнығуын қамтамасыз етіп тұрады. Грамматикалық категориялардың бірі – ырықсыз етіс осындай үйлесімділікті айқын көрсетеді. Мысалы, «*Бізде кісіні қайран қалдыратын, әлі сыры ашылмаған, қалтарыс-бұлтарысы қаракөлеңке, тіпті кейде құпиясы жеті хат жер астына жасырылған ұлт тағдырына қатысты күрделі мәселелер қаншама*» [9, 6]. Сөйлемде екі ырықсыз етісте жазылған сөздер кездеседі, біз тек солардың бірі «жасырылған» ырықсыз етіс формасында қолданылған сөзге талдау жасаймыз. Бұл етіс түрінің грамматикалық ерекшелігі әрекеттің субъектісіз, сыртқы күштің ықпалымен жүзеге асқанын білдіруі. «Жасырылған» сөзіне семантикалық тұрғыдан қарасақ, бұл іс-әрекеттің

нәтижесінде бір құпияның қол жетімсіз болғанын түсінеміз. Мұнда әрекетке кімнің қатысқаны белгісіз немесе ол туралы мәлімет маңызды емес деп қабылданады. Осылайша, ырықсыз етіс формасы арқылы сөйлеуші назарды құпияның жасырылғанына аударады. Функционалды семантиканың негізгі мақсаты тілдік бірліктердің мағыналық және контекстуалдық қызметін зерттеу болғандықтан, «жасырылған» сөзі ақпаратты нақтылау, оқиғаның нәтижесін көрсету және тыңдаушының назарын маңызды детальдарға аудару қызметін атқарып тұр. Берілген мысалдағы «жасырылған» сөзінің қолданылуы арқылы сөйлем ішінде функция мен семантика арасындағы үйлесімділікті көрсетіп тұрғанын байқаймыз. Себебі, «жасырылған» сөзінің қолданылуындағы семантика – қол жетімсіздік мағынасын білдірсе, ал функциясы – тыңдаушыны осы жағдайдың маңыздылығына назар аударту мәнін береді.

Қазақ тіліндегі етіс категориясы әрекетті орындаушы мен оның объектісін сипаттайтын негізгі грамматикалық категориялардың бірі болғандықтан, ырықсыз етіс пен қатар ортақ етістің де ерекше өзінің орны бар. Себебі, ол бір іс-әрекеттің бірнеше субъектінің қатысуымен жүзеге асатынын көрсетеді. Абай Құнанбайұлының қара сөздерінде ортақ етіс формалары жиі қолданылып, олардың семантикалық және функционалдық ерекшеліктері анық байқалады. Абайдың үшінші қара сөзіндегі мына сөйлемі «*Әрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын деп және де ештеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп, қызметке болыстық, билікке таластық*» [10, 14] ортақ етіс формаларында тұрған сөздерді қамтиды. «*Жауластық, дауластық, партияластық, болыстық, таластық*» сөздері ортақ етіс формасында қолданылған. Мұндағы әрбір сөздің семантикасы іс-әрекеттің ұжымдық сипатын көрсетеді. Мысалы, «жауластық» сөзі арқылы жауласу әрекеті екі немесе одан да көп тараптың өзара қарым-қатынасын сипаттайды. Сол сияқты «дауластық» әрекет даудың бірнеше субъектінің қатысуымен жүзеге асқанын білдіреді. Бұл сөздер бірлескен іс-әрекеттің мағынасын нақтылай отырып, контекстке әлеуметтік сипат береді. Семантикалық тұрғыда қарастырғанда, «жауластық» сөзі субъектілердің бір-біріне қарсы әрекетін, араздықтың көпжақты сипатын көрсетеді. «Дауластық» сөзі дауды бірлесіп жүргізуді, екі немесе бірнеше тараптың өзара таласып-тартысуын білдіреді. «Партияластық» сөзі бір топтың немесе мүдделес адамдардың ортақ әрекетін бейнелейді. «Болыстық» сөзі билік үшін немесе қызметке жету мақсатында бірнеше субъектінің талпынысын, ал «таластық» сөзі белгілі бір ресурс немесе идея үшін жарысудың және бір нәрсеге таласудың көпжақты сипатын көрсетеді. Осылайша, бұл сөздердің барлығы іс-әрекеттің тек субъектінің өзімен емес, өзара қарым-қатынас арқылы жүзеге асатынын айқындайды.

Функционалды тұрғыда бұл ортақ етіс формалары іс-әрекеттің ұжымдық сипатын көрсету үшін қолданылады. Олар сөйлеушінің назарын әрекеттің нәтижесіне емес, оның орындалу үдерісіне және оған қатысушылардың рөліне аударуға мүмкіндік береді. Ортақ етіс формалары сөйлеушінің тыңдаушыға ықпал ету құралдарының бірі болып табылады. Мысалы, «партияластық» сөзі арқылы сөйлеуші белгілі бір топтың ішкі әрекетін немесе бірлесе орындалатын іс-әрекетті нақтылайды. Бұл тыңдаушыны сол әрекеттің әлеуметтік немесе саяси маңыздылығына назар аудартуға көмектеседі. Мағынадан формаға бағытталу қағидасы осы сөздердің құрылымында айқын көрініс табады. Сөйлеушінің мақсаты – әрекеттің ұжымдық сипатқа ие екенін көрсету. Бұл мағыналық қажеттілік ортақ етіс формасын таңдауға негіз болған. Ортақ етіс формасы әрекеттің бірнеше субъектінің қатысуымен жүзеге асқанын нақтылайды. Мысалы, «жауластық» сөзі арқылы жауласудың тек жеке тұлға емес, көпжақты қатынас екенін түсінеміз. Осылайша, Абайдың қара сөздеріндегі ортақ етіс формалары мағынадан формаға бағытталу қағидасының нақты мысалдары болып табылады. Олар бір жағынан әрекеттің ұжымдық сипатын білдірсе, екінші жағынан тыңдаушының назарын сол әрекеттің әлеуметтік немесе топтық маңыздылығына аударуға қызмет етеді. Функция мен семантиканың үйлесімділігі ортақ етіс формаларының контекстуалдық икемділігі мен олардың тілдік жүйедегі орнын анықтап, олардың қазақ тіліндегі ерекше мәнін айқындайды.

Қорытынды. Функционалды грамматика мен семантиканың өзара байланысы тіл білімінде тілдік бірліктердің мағыналық және функционалдық қырларын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мақала қазақ тіл біліміндегі етіс категорияларының, әсіресе ырықсыз және ортақ етіс формаларының семантикалық және функционалдық ерекшеліктерін анықтауға арналды. Абайдың қара сөздері негізінде жасалған талдаулар арқылы етіс категориясының ұжымдық және жеке субъектілер арасындағы әрекетті бейнелеу қызметі ашылды. Мақалада мағынадан формаға қарай бағытталу қағидасының қазақ тіліне тән қолданыс ерекшеліктері көрсетілді. Бұл тілдік формаларды зерттеуде функционалды грамматиканың маңыздылығын айқындайды.

Практикалық тұрғыда бұл зерттеу қазақ тіліндегі етіс категориясын түсінуде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, мақала функционалды семантиканың рөлі мен тілдік формалардың мағыналық икемділігі туралы жаңа теориялық және әдістемелік ұстанымдарды ұсынады. Бұл зерттеу қазақ тіл білімінде функционалды грамматика мен семантиканы бірлесіп қарастыру арқылы қазақ тілінің күрделі жүйесін түсінуге үлес қосады. Етіс категориясын функционалды-семантикалық тұрғыдан зерттеу қазақ тілінің жүйелі дамуын қамтамасыз етіп, тілдік теорияны жетілдіруге мүмкіндік береді. Мақала қазақ тілінде мағына мен

форма арасындағы байланысты тереңірек түсінуге бағытталған жаңа ғылыми мәліметтерді ұсынады. Бұл бағыт болашақ зерттеулерге негіз бола алады.

Функционалды грамматика мен семантиканың байланысын тереңірек зерттеу алдағы уақытта қазақ тілінің коммуникациялық және когнитивтік әлеуетін толық ашады.

Мақалада семантика мен функция ұғымдарына қатысты бірнеше ғалымдардың пікірлері талданған. Бұл пікірлерді зерттей отырып, олардың семантика мен функцияны әртүрлі қырынан қарастырғанын байқаймыз. Кейбір ғалымдар семантика ұғымының тілдік бірліктердің мағыналық қырларын зерттеудегі рөлін ерекше атап өтсе, кейбірі функция ұғымын тілдік қызметтің негізгі механизмдерінің бірі ретінде сипаттайды. Семантиканы алғаш ғылымға енгізген француз ғалымы Мишель Брель оны тілдің мағыналық жағын зерттейтін бағыт ретінде таныстырған. П. Гиро болса, семантиканы үш аспектіде қарастырып, оны лингвистикалық, психологиялық және логикалық деп бөлген. Бұл көзқарас семантиканың тек мағынаны зерттеп қана қоймай, оның адам ойлауы мен тілдік құрылымдар арасындағы байланысын зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Семантиканы жалпы мағыналық ғылым ретінде А. Шафф қарастырып, ол барлық тілдердің «мағыналық жағын» түсінуге бағытталған үлкен ғылым екенін атап өтті. Ал Г. Штерн семантикадағы полисемия құбылысын арнайы зерттеп, оның мағына мен мағыналық өзгерістерге қатысты теориялық негіздерін ұсынады. А. Потенбня сөз мағынасының ішкі және сыртқы жағын айқындап, тілдің логикалық және дыбыстық аспектілерін бөліп көрсеткен.

Қазақ тіл білімінде семантикалық зерттеулерду алғаш жүргізген М. Оразов болды. Ол қазақ тіліндегі семантиканың ерекшеліктерін зерттеп, оның тарихи, психологиялық және логикалық қырларын қарастырды. Бұл еңбектер қазақ тіл біліміндегі семантиканың зерттелуіне негіз салды.

Функция ұғымын лингвистикаға енгізген ғалымдар арасында Роман Якобсон ерекше орын алады. Ол тілдік функцияларды коммуникацияның негізгі элементтері ретінде қарастырып, олардың семантикамен байланысын анықтады. Ол коммуникативтік, экспрессивтік және конативтік функциялар тілдік құрылымдардың мағыналық қырларын түсінуге мүмкіндік беретінін көрсетеді. Сонымен қатар, қазақ тіл білімін зерттеп жүрген тағы да бірнеше ғалымның тұжырымдары талданды. Мәселен, А. Жаңабекова функцияны тілдің қарым-қатынас пен танымдық қызметін қамтамасыз ететін негізгі құрал ретінде қарастырған. Оның пікірінше, функционалды грамматиканы мағынадан формаға қарай бағытталу қағидасын жүзеге асырудың негізгі тетігі деп санайды.

Мақалада келтірілген ғалымдардың пікірлерінің арасында ұқсастықтар да, айырмашылықтар да бар. Алайда, олардың бәрі семантика мен функцияның тіл білімінде маңызды рөл атқаратынын мойындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Салқынбай А., Сүйінжанова Ж., Сәрсембаева М., Әуелбекова Ж. Атаулық тіркестегі әлем бейнесі: семантикасы мен уәжділігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 294 б.
2. Жаңабекова А. Функционалды грамматиканың метатілі. – Алматы: Елтаным баспасы, 2012. – 156 б.
3. Шафф А. Введение в семантику. – Москва: «Иностранная литература», 1963. – 376 с.
4. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: «Рауан» баспасы, 1991. – 216 б.
5. George Lakoff. Metaphors We Live By. – USA: University of Chicago Press, 1980. – p. 256.
6. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. / Жауапты редактор: Ш. Құрманбайұлы, – Алматы, ЖШС «Ануар-KZ», 2010. – 720 б.
7. Соқпақбаев Б. Балалық шаққа саяхат: повесть / – Қарағанды: «Qasym баспа үйі», 2021. – 310 б.
8. Асыл сөз: Өлеңдер, ертекертер, аңыздар/ Құраст. Ысқақов Б. – Алматы: «Жалын», 1987. – 432 б.
9. Адырбекұлы К. Жүрек жұтқан: Деректі повесть. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС «Дәстүр», 2016. – 288 б.
10. Алматы: «MELOMAN Publishing», 2022. – 254 б.

Ә.Т. ТӘУБЕЕВА

Казахского национального университета имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАММАТИКА И СЕМАНТИКА: ВЗАИМОСВЯЗЬ И СОГЛАСОВАННОСТЬ

Аннотация. В статье анализируется понятий функциональной грамматики и семантики, а также их роль в языкознании. Цель исследования – раскрыть теоретические основы семантики и функциональной грамматикиб также описать их особенности в казахском языке с функционально-семантической точки зрения. Рассматривается формирование понятия семантики, научные основы которого заложил М.Брель и взгляды других ученых. Кроме того, уточняется, что понятие функциональной грамматики было введено в языкознание такими учеными, как Р.Якобсон и А.В. Бондарко, и выявляется связь этого поня-

тия с семантикой. В казахском языкознании рассматриваются функционально-семантические исследования в трудах М.Оразова и А.Жанабековой, приводятся важные выводы, направленные на раскрытие смысловых и коммуникативных особенностей языка. Особое внимание уделяется роли принципа перехода от значения к форме в языковых исследованиях. Это позволяет понять функционально-семантические возможности языка и раскрыть его функции в речевой деятельности. Новизной статьи является исследование функционально-семантических характеристик категории залога в казахском языке. Следуя принципу перехода от значения к форме, описываются семантические особенности грамматических структур казахского языка. Практическая значимость статьи заключается в возможности ее использования при обучении грамматической и семантической системам казахского языка и в области перевода.

Ключевые слова: семантика, функция, значение, форма, залог, полисемия, направление, логика, мысль, язык

A.T. TAUBEYEVA

Kazakh National University named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

FUNCTIONAL GRAMMAR AND SEMANTICS: INTERCONNECTION AND CONSISTENCY

Annotation. This article analyzes the interconnection between the concepts of functional grammar and semantics, as well as their role in linguistics. The aim of the research is to reveal the theoretical foundations of semantics and functional grammar and to describe their features in the Kazakh language from a functional-semantic perspective. The development of the concept of semantics, whose scientific foundation was laid by M. Breal along with the views of other scholars, is examined. Moreover, it is noted that the concept of functional grammar was introduced into linguistics by scholars such as R. Jakobson and A. V. Bondarko, and its connection with semantics is identified. In Kazakh linguistics functional-semantic studies in the works of M. Orazov and A. Zhanabekova are explored with key findings provided that focus on uncovering the semantic and communicative features of the language. Particular attention is paid to the role of the principle of moving from meaning to form in linguistic research. This approach enables a deeper understanding of the functional-semantic potential of language and reveals its role in speech activity. The novelty of the article lies in the investigation of the functional-semantic characteristics of the

voice category in the Kazakh language. By adhering to the principle of transitioning from meaning to form, the semantic features of grammatical structures in the Kazakh language are described. The practical significance of the article lies in its potential application in teaching the grammatical and semantic systems of the Kazakh language and translation studies.

Keywords: semantics, function, meaning, form, voice, polysemy, direction, logic, principle, thought, language

References

1. Salkynbay A., Suiinzhanova ZH., Sarsembaeva M., Auelbekova Zh. *Ataulyk tirkestegi alem beinesi: semantikasy men uazhdiligi.* – Almaty: Kazak Universiteti, 2012. – 294 b.
2. Zhanabekova A. *Funkcionaldy grammatikany metatili.* – Almaty: Eltanym baspasy, 2012. – 156 b.
3. Shaff A. *Vvedenie v semantiku.* – Moskva: «Inostrannaya literatura», 1963. – 376 s.
4. Orazov M. *Kazak tilinin semantikasy.* – Almaty: «Rauan» baspasy, 1991. – 216 b.
5. George Lakoff. *Metaphors We Live By.* – USA: University of Chicago Press, 1980. – p. – 256.
6. *Kazak tilinin funkcionaldy grammatikasy.* Zhaupty redactory: Sh. Kurmanbaiuly, – Almaty, ZHSHS «Anuar-KZ», 2010. – 720 b.
7. Sokpakbaev B. *Balalyk shakka sayhat: povest’.* – Karagandy: «Kasym baspasy», 2021. – 310 b.
8. *Asyl soz: Olender, ertekter, anyzdar.* Zhinaktaushy: Yskakov B. – Almaty: «Zhalyn», 1987. – 432 b.
9. Adyrbekuly K. *Zhurek zhutkan: Derekti povest’.* – Almaty: «Karatau KB» ZHSHS «Dastur», 2016. – 288 b.
10. Almaty: «MELOMAN baspasy», 2022. – 254 b.

Автор туралы мәлімет:

Тәубеева Әлия Тәубеқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан

Тәубеева Әлия Тәубеқызы – докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Taubeyeva Aliya Taubekyzy – Doctoral student of Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

ГРНТИ 16.01.33

К.М. ГАКРАМА

Казахская головная архитектурно-строительная академия,
Алматы, Казахстан
(e-mail: gakrama@mail.ru)

ТЕРМИНЫ И ПРОФЕССИОНАЛИЗМЫ В СТРОИТЕЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ

Аннотация. В данной статье затрагивается одно из актуальных для языкознания направлений – функционирование научного текста и терминологии, терминосистемы архитектурно-строительной сферы. Во введении актуализируется понятийная категоризация научной терминологии и приводится, связанная с ней, степень изученности, а так же назван ряд исследователей ученых, внесших бесценный вклад в развитие терминосистемы русского языка. Статья посвящена отличительным особенностям понятий: «термин» и «профессионализм» в строительной лексике, приводятся примеры и анализируются функциональные особенности профессиональных слов и научных терминов. Материалом исследования является технический научный текст и лексика строительной отрасли. Изучение профессионализмов и строительных терминов важно при научной подготовке студентов технического направления.

Ключевые слова: термин, лексические единицы, профессиональный русский язык, профессионализмы.

Введение. В настоящее время возрос интерес к научной технической терминологии, терминосистеме, большое внимание уделяется расширению терминологического словаря для архитектурно-строительных специальностей. В этой связи для уточнения и упорядочения терминологии в техническом вузе студентам необходимо различать специальные термины и профессионализмы. Анализ литературы, посвященной этой актуальной теме показал, что наиболее важными и актуальными являются новые термины, возникшие в результате внедрения IT- технологий в строительную отрасль, такие как, например: инновационные технологии, нанотехнологии в строительстве, BIM – технологии в строительстве и другие. Наше исследование связано с разделением понятий «термины» и «профессионализмы» в области строительства, ведь несмотря на использование одного корня, эти понятия сильно различаются. На занятиях по русскому языку и профессиональному русскому языку сту-

денты Казахской головной архитектурно-строительной академии изучают темы: «Понятия «термин» и «терминология». Основные признаки термина. Термины узкоспециальные и общенаучные. Терминология изучаемой специальности – слова и словосочетания, обозначающие понятия» в рамках типовой программы. В этой связи для расширенного и полного понимания необходимо дифференцировать профессионализмы и профессиональные термины. Необходимо начать с научного определения такой лексической подгруппы, как профессионализм. Профессионализмы – это не профессиональные термины, используемые в определенной профессиональной группе, а скорее их просторечные эквиваленты.

Методология и методы исследования. Теоретическая значимость заключается в том, что результаты работы исследования помогают расширить понятие профессионализма в терминосистеме строительной науки и позволяют углубить знания студентов в строительной отрасли. Среди исследований о строительных терминах выделить основные и назвать всех ученых, внесших вклад в изучение терминов в строительной сфере достаточно сложно, поскольку строительная лексика связана с профессиональной коммуникацией и технической терминологией, однако ключевых исследователей, которые занимались профессиональной лексикой, в том числе строительной, необходимо отметить. В первую очередь, В.М. Лейчик – один из основателей российской школы терминоведения, занимавшийся систематизацией терминов различных отраслей, в том числе технической и строительной лексики, являющийся автором работ по теории термина, терминологических систем и классификации терминов. Далее С.В. Гринев – известный российский лингвист, исследовавший терминосистемы в различных научных и технических сферах, который рассматривал вопросы стандартизации терминов, переводческих аспектов и межъязыковой эквивалентности. Одним из ведущих лингвистов, изучавших социальную и профессиональную дифференциацию лексики, в том числе профессионализмы, является Л.П. Крысин, в работах которого можно найти исследования о языке науки и техники, о профессиональных жаргонах и специальных лексических подсистемах, включая строительную лексику. Т.Л. Кобрина исследовала лексикографическое описание строительных и технических терминов, разрабатывала словари строительной терминологии. Необходимо отметить Н.М. Шанского, интересовавшегося лексикой с точки зрения её стилистической окраски, включая профессионализмы и терминологию. Т.А. Телия изучала метафоризацию в профессиональной речи, в том числе и в технических областях. Г.О. Винокур занимался историей терминов и их употреблением в

профессиональной речи, включая строительную сферу. А.А. Реформатский разрабатывал материал по профессиональным языкам и их структуре. В.П. Даниленко является автором фундаментальной работы «Русская терминология», где рассматриваются процессы образования терминов, в том числе в технической сфере. Его работы полезны для анализа строительных терминов и профессионализмов. Среди зарубежных авторов нужно отметить работы австрийского ученого Eugen Wüster, основоположника современной терминологии, чьи подходы легли в основу стандартизации терминов в технических отраслях, включая строительство. Ingo H. Warnke также немецкий учёный, исследующий язык профессиональной коммуникации и терминологию в технических и прикладных дисциплинах.

Методы нашего исследования определены спецификой общей цели и конкретных задач: метод описания, сопоставительный анализ понятийных строительных парадигм технической терминологии. Научные исследования и научные тексты, а также словари и справочники строительной терминологии являются объектом для изучения.

Обсуждение и наблюдение. Студенты, обучающиеся на факультетах общего строительства и архитектуры, а также других специальностей строительной сферы пользуются словарями, где можно найти узкоспециальные термины. Поэтому терминологический словарь архитектурно-строительных терминов актуален и необходим для специалистов. В словарях строительных терминов не стоит искать определение какому-либо профессионализму, так как они не входят в научную сферу, но активно используются в профессиональных кругах. Для студента, окончившего вуз по специальностям: «строительство» или «архитектура», необходимо понимать и различать понятия «профессионализм» и «узкоспециальный термин», так как одно связано с практикой, другое с теорией. К основным свойствам и отличию профессиональных слов от термина, относится использование в устной речи без строгого научного характера. В толковом словаре профессионализм в лексикологии (науке о значении слова) рассматривается как слово или выражение, которое характерно для людей какой-либо профессии [1].

Являясь не общеупотребительными обозначениями процессов строительства, предметов и объектов, относящихся к строительной профессии, профессионализмы имеют просторечную подоплеку. К примеру, между собой строители называют наждачную бумагу «шкуркой». Можно сказать, что термины создаются в научной сфере, в научной среде и в научном контексте, тогда как профессионализмы создаются участниками одной профессии в устной форме на строительной площадке или проектном бюро, и только потом становятся общеупотребительными системными лексемами. В редких случаях профессио-

нализмы с течением времени переходят в разряд терминов и могут закрепиться и использоваться на правах официальных терминов. В отличие от специальных терминов профессионализмы имеют яркую экспрессивную окраску и выразительность благодаря своей особой образности. Таким образом, при определении понятий, употребление которых свойственно людям определенных профессий, мы классифицируем все строительные лексемы на профессиональную и специальную лексику, где к специальной лексике относятся официально принятые регулярно употребляемые специальные термины, а к профессиональной лексике (профессионализмам) – переосмысленные слова и выражения, взятые из общего оборота [2].

Результаты исследования. В строительной сфере есть следующие часто используемые лексемы и словосочетания: строительные объекты, строительные конструкции, железобетонные сооружения, строительные материалы и строительные технологии, несомненно являющиеся строительными понятиями, имеющими научную основу, также в качестве специальных терминов в качестве специальных терминов использованных наименований используются – анкер, аркада, аркбутан, архитрав, балка, башмак-стакан, бетон, битум, вагонка, витраж, герметик, гипс, готика, гранит, дранка, дрель, дюбель, дюймовка, дятел, железка, застройщик, известь, капиталка, каркас, кирпич, колонна, конструкция, контрфорс, коробка, мастика, минарет, нагель, обрешётка, опалубка, ордер, откос, пилястр, пятно, роза, сваи, тамбур, уровень, фасад, цемент, чердак, шпон, шкурка, ферма, фронтон, эркер, часть из которых являются признанными научными терминами, а часть являются профессионализмами. В качестве эксперимента, мы предоставили студентам группы РПЗС (расчет и проектирование зданий и сооружений) 24-1* и АЖИОЗ (архитектура жилых и общественных зданий) 24-4* выполнить задание, где из 50-ти представленных слов необходимо найти профессионализм. Выяснилось, что не все студенты могут отличить два понятия (см. Таблица 1), некоторые воспользовались приложением искусственного интеллекта и справились с заданием (см. Таблица 2), определив для себя лингвистические особенности профессионализмов, такие как: суффикс -к (строительство и стройка), разговорный стиль, использование нейтральной нетехнической (бытовой) лексики в ином значении (башмак-стакан), упрощение слов (анкерный болт – анкер) или усечение морфем, придание метафоричности и другие.

Таблица 1

№	группа	кол-во студ-в в группе	правильно ответили 90%	правильно ответили 50%	не ответили, затруднялись ответить	использовали при ответе приложение (искусственный интеллект)
1	Ажиоз 24-4*	26	15	9	2	11
2	РПЗС 24-1*	25	12	10	3	8

Таблица 2

научные термины	лингвистические особенности	профессионализмы	лингвистические особенности
аркада	являются признанными в международном сообществе научными номинациями терминологии, используются в научных текстах и технической литературе, имеют конкретное четкое однозначное научное определение, включены в терминологические словари	анкер	усечение слова
аркбутан		башмак-стакан	метафоричность
архитрав		балка	использование суффикса -к
бетон		вагонка	
битум		герметик	
каркас		дранка	упрощение слова
витраж		дрель	
гипс		дюбель	усечение слова
готика		дюймовка	использование суффикса -к
гранит		дятел	метафоричность
известь		железка	использование суффикса -к, метафоричность
кирпич		застройщик	
колонна		капиталка	
конструкция		коробка	упрощение слова
контрфорс		нагель	
минарет		обрешётка	использование суффикса -к
ордер	опалубка		
пилястр	откос	упрощение слова	
сваи	роза		

уровень		пятно	метафоричность
фасад		тамбур	
цемент		чердак	
фронтон		ферма	
эркер		шпон	усечение слова
ордер		шкурка	использование суффикса -к

При изучении русского языка необходимо учитывать, что профессионализмы или термины строительной лексики выражают различные строительные процессы, объекты, действия, предметы (инструменты), явления. При этом они из разных понятийных уровней, термины – наука, профессионализмы – профессиональная сфера. При рассмотрении лексики профессиональной сферы строительной отрасли необходимо выделить наиболее часто используемые специфические понятийные категории, например, строительство, здание, сооружение, объект, конструкции, строительная деятельность и другие.

В отличие от терминов профессионализмы не используют в научном тексте и научной сфере, но широко используют в профессиональном окружении, поскольку характеризуются разграниченным обозначением понятийных лексем в производстве или строительстве. Конечно, термины неоспоримо утверждены и однозначны, они дифференцируются как научные специальные лексемы, являющиеся названиями каких-либо специальных понятий. Профессиональные термины имеют международное признание и официальное подтверждение в различных терминологических словарях. Тогда как профессионализмы являются их заменой и употребляются в качестве неформального эквивалента лишь в узкопрофессиональной речи людей, связанных по профессии. Например, слово «окно» в вузах имеет значение свободного времени между занятиями для всех участников, преподавателя и студента, оно же является термином в строительной отрасли и имеет значение проёма в стене, служащего для поступления света в помещение и вентиляции в нём.

Исследователь Буряк И.М. отмечает в своей работе, что при распределении номинативных единиц между понятийными блоками необходимо учитывать многозначность некоторых опорных терминов или профессионализмов, так как номинации с одним и тем же опорным компонентом могут принадлежать разным понятийным блокам и это нужно рассматривать в первую очередь. Выделяет наиболее показательный в этом плане блок номинаций с опорным компонентом строительство. Первое значение термина «строительство» – возведение здания; второе значение – отрасль промышленности. Эти два по-

нятийных профессионализма используются и определяются в различных контекстах. Такого рода терминологические номинации встречаются в профессиональной научной лексике [3], например, ферма с французского переводится как частное крестьянское сельскохозяйственное предприятие (молочная ф., овцеводческая ф. и т.д.), ферма – в строительном деле – инженерное сооружение, состоящее из соединенных между собой стержней; обычно изготавливается из железобетона, стали, дерева [4].

Профессионализмы являются характерной единицей формирующихся терминологий, некоторые из профессионализмов в процессе профессиональной и научной коммуникации могут войти позднее и в научный контекст, но чаще остаются в рамках разговорного стиля и в положении специального понятия, возникающего в узком профессиональном кругу.

Буряк И.М. отмечает и то, что сфера терминологии в науке и технике обширна, нередко встречаются вариативные значения одного и того же профессионализма, при этом они используются как в кругу нейтральных, так и метафорических наименований. Синонимические связи фиксируются в профессиональной терминологической научной лексике. Подобные номинации могут выступать как синонимы по отношению к терминам или друг к другу, поскольку они имеют коннотативные различия. Например, номинация каскад имеет французские корни и означает водопад с уступами или стремительный неудержимый поток чего-либо (например, каскад слов, звуков), а также каскад гидроэлектростанций – группа гидроэлектростанций, расположенных на одной реке и связанных общностью водохозяйственного режима [4].

Следует отметить, что синонимы в сфере профессиональной терминологической лексике так же, как и в терминологии в целом всегда были объектом исследований многих ученых. В терминологической системе синонимы не имеют каких-либо коннотаций и, по сути, просто представляют собой варианты использования, а профессиональные терминологические номинации являются синонимами, различающимися семантически и коннотативно.

Так же в работе Буряк И.М., разбирая антонимические проявления в строительной терминологической системе, отмечает, что антонимия довольно часто проявляется в профессиональной терминологии. В качестве примера приводятся два термина – вира и майна. Так, вира с итальянского поворачивай – команда при погрузке, разгрузке, подъеме тяжестей при помощи крана, лебедки, обозначающая: поднимай! вверх; – майна с итальянского убирай – команда при погрузке, разгрузке, обозначающая: опускай! вниз; против. вира [5].

Далее мы попытаемся рассмотреть способы образования подобных профессионализмов. Прежде всего, следует отметить активность лексико-семантиче-

ского способа терминообразования, продуктивного в различных терминосистемах современной русской терминологии и во взаимодействии с синтаксическим способом терминообразования. Активен этот способ и при образовании профессионализмов и терминологии.

Прежде чем происходит формирование термина в специальной строительной лексике, обслуживающей эту сферу деятельности, слова общего употребления, приобретают профессиональную направленность, в результате динамического функционирования приобретают свойства термина. Невзирая на особую специфику терминов, для терминосистем важно языковое выражение связи понятий общих и специальных понятий. Подобные связи разнообразны, начиная от элементарной аналогии при метафорическом образовании и заканчивая сложными семантическими отношениями, выраженными соединением видов семантического образования. Особенность подобного способа терминообразования можно обозначить на примере семантического преобразования однословных профессионализмов или терминологических наименований. Основной ряд составляют однословные заимствованные профессионализмы и терминологические номинации, появившиеся в результате иноязычного происхождения. Зачастую в русском языке они не приобретают семантически преобразованную суть, а используются уже с имеющимся значением в родном языке.

Профессионализм «нагель» в переводе с немецкого языка *Nagel* гвоздь – деревянный или металлический стержень, применяемый для скрепления частей деревянных конструкций, в том числе деревянных судов; термин «муфта» в переводе с немецкого языка *Muffe* раструб – техническое устройство для соединения валов машин, труб, канатов, кабелей и т.д. [5].

Еще один ряд дополняют составные термины, в профессионально терминологической лексике нередко используются и номинации двухсоставные. Двухсоставные терминологические номинации имеют разнообразные структуры. По признаку морфологической природы стержневого слова они образуются от различных частей речи. Субстантивные термины и профессионально терминологические номинации образуются по различным моделям. Например, ленточный фундамент, нулевой цикл, падающая башня, башня маяка, башня водозабора и т.д. [6].

На базе двухсоставных профессионализмов и терминов образуются трехсоставные номинации по модели. Например, ясельный производственный комплекс, кабинетная ценная бумага. Среди профессионально терминологических наименований встречаются биномы, компоненты которых стоят в именительном падеже и соединяются с помощью дефиса; второй компонент может дополнять и уточнять семантику первого компонента. Например,

купля-продажа, плюс-минус. Значительную группу среди них составляют заимствования. Некоторые из них состоят из русского и иноязычного или из двух иноязычных компонентов, например: башмак-стакан, блок-заполнитель, блок-каркас, блок-квартира, блок-ковш, блок-комната, блок-кухня, блок-коробка, блок-перемычка, блок-подушка, блок-схема управления, брусок-коротыш и т.д. [7]

Заключение. Изменения в сфере науки, инновационный подход, технический прогресс и экономическое развитие заметно повлияли на изменения понятийных парадигм терминологии, благодаря внедрению IT-технологий появились новые профессиональные термины и терминированные наименования в технических терминологических словарях. Безусловно, это отражается и на профессиональной лексике и на речевой деятельности специалистов. Специально-профессиональное общение студентов или будущих специалистов осуществляется посредством языка науки и техники, специальной формы естественного языка и устной речи, концентрирующей в себе коллективную профессионально-научную упрощенность терминированных наименований и формирующей профессионализмы. Специальная лексика – это слова и сочетания слов, употребляемые и понимаемые преимущественно представителями определенной отрасли знания, профессии. Однако особая роль науки и техники в современном обществе обуславливает продолжающийся интерес к различным проблемам специальной лексики, в развитии которой играют немаловажную роль и околонучные терминированные наименования, к которым относятся профессионализмы. Например, к строительным профессионализмам можно отнести такие слова, как «капиталка» – капитальный ремонт; «под ключ» – полная готовность (ремонта или дома), «пятно» – объект недвижимости (участок, квартира).

Как отмечают исследователи, именно с отсутствием официально принятых наименований связан тот факт, что полного списка всех профессионализмов в речи людей разных профессий до сих пор нет [8, 117] Другой исследователь отмечает, что профессионализмы, как правило, являются разговорными аналогами терминологических единиц, терминов. Для профессионализмов характерны упрощение, усечение, экспрессивность, оценочность, образность, эмоциональность, интенсивность и т.д. Таким образом, язык профессиональной коммуникации имеет сложную неоднородную структуру, каждый компонент которой заслуживает пристального внимания лингвистов, с одной стороны, как элементов языка; а с другой стороны – как системы в целом, обслуживающей профессиональную сферу общения [9].

Если говорить о четких лингвистических основаниях, посредством которых

можно дифференцировать профессионализмы и термины, мы выделяем следующие: разговорный стиль, метафоричность, применяется усечение и упрощение слов, используется суффикс уменьшительности -к (пример, вместо металлоконструкция – железка), использование нейтральной лексики абсолютно в ином значении, использование бытовой лексики (бетонное тесто – масса из порошкообразного вещества), отмечается, что профессионализмы в строительной лексике идентифицируются как «своя профессиональная» лексика.

Еще один пример из строительной отрасли: «Современные панельные здания также имеют в основе монолитный каркас. Внутренние углы в них особого беспокойства не вызывают, но стыки в зоне примыкания наружных стеновых панелей к каркасу могут «гулять до бесконечности» («БН-газета» от 24.04.2013). «Гулять» в профессиональной речи строителей означает «отклоняться от первоначального положения» [10].

Настоящая статья посвящена описанию специальной лексики, традиционно подразделяемой на термины и профессионализмы. Профессионализмы являются неофициальными синонимами терминов или полуофициальными детерминированными наименованиями. Исследователи отмечают, что дифференциация технической терминосистемы является сложной и актуальной задачей, требует дальнейших исследований. Материалы статьи могут быть полезны филологам-преподавателям технического вуза строительных специальностей.

Список использованной литературы

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – 1992
2. <http://rusolimp.kopeisk.ru/leksik/?file=124> (дата обращения: 10.04.2025)
3. Буряк И.М. Профессионализмы в строительной лексике. Научный потенциал регионов на службу модернизации. Астрахань: АИСИ, 2012. № 1 (2). 235 с 117-120. / Режим доступа: https://xn80aai1dk.xnplai/files/documents/44redaktor/nauka/izdaniya/nauch_potentsial/2/117-120.pdf (дата обращения: 02.04.2025)
4. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка / П. Я. Черных. – 5-е изд. – М.: Русский язык, 2002.
5. Комаров Л.Н. Современный словарь иностранных слов / Л.Н. Комаров. – М.: Русский язык, 2001.
6. Безбородько Н.И. К вопросу о разграничении понятий «специальный язык» и «язык профессиональной коммуникации», «термин» и «профессионализм» / Н.И. Безбородько // Сб. научных трудов Киевского пединститута. – Киев, 2005.
7. Поливанов Н.И. Немецко-русский строительный словарь / Н. И. Поливанов. – 3-е изд. – М.:Руссо, 2002.

8. Твердохлеб О.Г. Филологический аспект №6 (26) Июнь, 2017. / Режим доступа: <https://scipress.ru/philology/articles/professionalizmu-v-rechi-lyudej-raznykh-professij.html> (дата обращения: 16.04.2025)

9. Локтионова Н.М., Животкова И.А. К вопросу о профессиональной лексике // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 6. Режим доступа: <https://science-education.ru/ru/article/view?Id=11729> (дата обращения: 22.04.2025)

10. Киреева Е.В., Полякова Е.Ю. Специфика функционирования профессионализмов в современной публицистике / Филологический аспект: международный научно-практический журнал. 2020. № 04 (60). Режим доступа: <https://scipress.ru/philology/articles/spetsifika-funktsionirovaniya-professionalizmov-v-sovremennoj-publitsistike.html> (Дата обращения: 20.04. 2025)

Қ.М. ГАКРАМА

Халықаралық білім беру корпорациясы, Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясы,
Алматы, Қазақстан

ҚҰРЫЛЫС ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕР МЕН КӘСІБИЛІКТЕР

Аңдатпа. Бұл бапта тіл білімі үшін өзекті бағыттардың бірі – ғылыми мәтін мен терминологияның жұмыс істеуі, сәулет-құрылыс саласының терминожүйесі қозғалады. Кіріспеде ғылыми терминологияны ұғымдық санаттау өзектендіріледі және жалпыға қолжетімді ақпаратты жүйелеу келтіріледі. Жұмыстың өзі ұғымдардың ерекше ерекшеліктеріне арналған: құрылыс лексикасындағы термин және кәсібилік, мысалдар келтіріледі және кәсіби сөздер мен ғылыми терминдердің функционалдық ерекшеліктері талданады. Техникалық ғылыми мәтін және құрылыс саласының лексикасы зерттеу материалы болып табылады. Техникалық бағыттағы студенттік қоғамды ғылыми даярлау кезінде кәсібилікті зерделеу маңызды.

Түйін сөздер: термин, лексикалық бірліктер, кәсіби орыс тілі, кәсіпқойлықтар.

K.M. GAKRAMA

International Educational Corporation,
Kazakh National Academy of Architecture and Civil Engineering,
Almaty, Kazakhstan

TERMS AND PROFESSIONALISM IN CONSTRUCTION VOCABULARY

Annotation. This article touches upon one of the areas relevant to linguistics – the functioning of the scientific text and terminology, the term system of the architectural and construction sphere. The introduction updates the conceptual categorization of scientific terminology and provides a systematization of publicly available information. The work itself is devoted to the distinctive features of concepts: the term and professionalism in construction vocabulary, examples are given and the functional features of professional words and scientific terms are analyzed. The research material is technical scientific text and vocabulary of the construction industry. The study of professionalism is important in the scientific preparation of the student society of the technical direction.

Keywords: term, lexical units, professional Russian language, professionalism.

References

1. Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. *Tolkovyi slovar' russkogo yazyka*. – 1992
2. <http://rusolimp.kopeisk.ru/leksik/?file=124> (data obrashcheniya: 10.04.2025)
3. Buryak I.M. *Professionalizmy v stroitel'noi leksike. Nauchnyi potentsial regionov na sluzhbu modernizatsii*. Astrakhan': AISI, 2012. № 1 (2). 235 s 117-120 /https://xn80aai1dk.xnp1ai/files/documents/44redaktor/nauka/izdaniya/nauch_potentsial/2/117-120.pdf (data obrashcheniya: 02.04.2025)
4. Chernykh P.Ya. *Istoriko-etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo yazyka* / P.Ya. Chernykh. – 5-e izd. – M.: Russkii yazyk, 2002.
5. Komarov L.N. *Sovremennyi slovar' inostrannykh slov* / L.N. Komarov. – M.: Russkiiyazyk, 2001.
6. Bezborod'ko N.I. *K voprosu o razgranichenii ponyatii «spetsial'nyi yazyk» i «yazyk professional'noi kommunikatsii», «termin» i «professionalizm»* / N.I. Bezborod'ko // *Sb. nauchnykh trudov Kievskogo pedinstituta*. – Kiev, 2005.
7. Polivanov N.I. *Nemetsko-russkii stroitel'nyi slovar'* / N. I. Polivanov. – 3-e izd. – M.: Russo, 2002.
8. Tverdokhlebova O. G. *Filologicheskii aspekt №6 (26) Iyun', 2017 Rezhim dostupa: <https://scipress.ru/philology/articles/professionalizmy-v-rechi-lyudej-raznykh-professij.html>* (data obrashcheniya: 16.04.2025)

9. Loktionova N.M., Zhivotkova I.A. К вопросу о professional'noi leksike // *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*. 2013. № 6. Rezhim dostupa: <https://science-education.ru/ru/article/view?Id=11729> (data obrashcheniya: 22.04.2025)

10. Kireeva E.V., Polyakova E.Yu. Spetsifika funktsionirovaniya professionalizmov v sovremennoi publitsistike / *Filologicheskii aspekt: mezhdunarodnyi nauchno-prakticheskii zhurnal*. 2020. № 04 (60). Rezhim dostupa: <https://scipress.ru/philology/articles/spetsifika-funktsionirovaniya-professionalizmov-v-sovremennoj-publitsistike.html> (Data obrashcheniya: 20.04. 2025)

Автор туралы мәлімет:

Гакрама Қаламқас Муратқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық білім беру корпорациясының, Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясының ассоцияланған профессоры, Алматы, Қазақстан

Гакрама Каламкас Муратовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Международной образовательной корпорации, Казахской головной архитектурно-строительной академии, Алматы, Казахстан

Gakrama Kalamkas Muratovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the International Educational Corporation, Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering, Almaty, Kazakhstan

ГРНТИ 14.07.09

Н.Т. АЛПЫСБАЕВА¹
М.А. БАЙБОСЫНОВА²

^{1,2} Региональный инновационный университет,
Шымкент, Казахстан
(e-mail: nur64ant@mail.ru¹, baybosynova1963@mail.ru²)

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В условиях перехода общеобразовательных школ Республики Казахстан на обучение в рамках обновлённого содержания среднего образования перед учителем-предметником ставятся задачи формирования знаний и умений в соответствии с требованиями образовательных стандартов, ориентированных на развитие у учащихся универсальных учебных действий. Эти действия позволяют эффективно усваивать знания и приобретать практические навыки в новой образовательной среде при высоком уровне качества.

Педагогу необходимо организовать обучение на основе активных и интерактивных технологий, способствующих повышению интеллектуальной грамотности обучающихся, формированию ответственности за выполнение учебных заданий, развитию аналитических способностей, навыков целеполагания и планирования, а также готовности к построению этически выверенного взаимодействия в коллективе через овладение устной и письменной речью.

При отборе описанных в статье методов авторы исходили из их функциональной значимости, оценивая возможности их применения для организации активной мыслительной и практической деятельности в процессе освоения учебного материала.

Статья содержит теоретические и практические сведения, определяющие подходы к выбору методического инструментария, применимого на уроках русского языка и литературы в различных формах познавательной активности. Описанные методы активного обучения прошли апробацию в практике преподавания русского языка и литературы; результаты их применения проанализированы и представлены авторами, обладающими опытом работы в школьном лингвистическом образовании.

Ключевые слова: активные методы обучения, творческое мышление, лич-

ностно-ориентированный подход, мыслительная деятельность, рабочий настрой, установление контакта.

Введение. Изменения, происходящие в мире, вызвали необходимость разработки новых подходов в системе обучения и воспитания, включая внедрение государственных стандартов второго поколения. Перед учителем поставлены цели: развитие универсальных учебных действий и формирование мотивации к обучению. Содержание образования остается относительно стабильным, однако существенно меняется роль учителя, которому необходимо определить содержательное наполнение и методическое обеспечение каждого учебного предмета, рассматривая его не только как систему усвоения знаний, умений и навыков, но и как инструмент личностного роста обучающихся.

От собственного понимания того, чему и как учить, учитель идет к организации обучения, структурированного таким образом, чтобы учащиеся осознавали: «чему мне нужно научиться?» и «как мне этому научиться?». В основу современного обучения положен ориентир на личное «открытие» каждым школьником конкретного знания. Из пассивного слушателя современный школьник превращается в самостоятельного, критически мыслящего субъекта, при условии, если педагог грамотно выстраивает дидактический процесс, способствующий общекультурному, личностному и познавательному развитию обучающегося.

Главная задача учителя – не только передача определённого объёма знаний, но и формирование устойчивого интереса к учению, по сути – обучение умению учиться, овладеть системой знаний и понимать сферу их практического применения. От современного педагога требуется не только доступное изложение учебного материала, но и развитие у школьников навыков мышления, способности самостоятельно организовывать все этапы познавательной деятельности. Как свидетельствуют наблюдения, этому способствуют активные формы и методы обучения.

Активные методы обучения – это методы, которые побуждают учащихся к активной мыслительной и практической деятельности в процессе овладения учебным материалом. Их отличительной чертой является мотивация к самостоятельному поиску решения, рефлексии и анализу, что делает учебный процесс живым и продуктивным [4, 43 с.].

Цель предлагаемой статьи — описание активных методов и приёмов обучения, рекомендуемых к применению на уроках русского языка и литературы с учётом различных форм познавательной активности обучающихся.

Методика и методы исследования. Для каждого этапа урока в психолого-педагогических источниках выявлены и подробно описаны активные методы, позволяющие эффективно решать конкретные задачи этапа.

Эффективно и динамично помогают начать урок, задать нужный ритм, обеспечить рабочий настрой и соответствующую атмосферу в классе такие приёмы, как:

- «Галерея портретов»;
- «Сделай подарок другу»
- «Поздоровайтесь локтями»;
- «Улыбнемся друг другу»;
- «Измерим друг друга»;
- «Мой цветок»;
- «Летающие имена».

Дети, выполняя задания такого формата, должны коснуться, улыбнуться, назвать имена одноклассников. Коллаборативные игровые практики позволяют не только весело начать урок и сконцентрировать внимание, но и способствуют созданию позитивного эмоционального фона и межличностного доверия между учениками.

Каждый урок необходимо начинать с создания у детей благоприятного настроения. Для этого учителя используют стихотворные строки, например:

Прозвенел звонок для нас.
Все зашли спокойно в класс.
Встали все у парт красиво,
Поздоровались учтиво.
Тихо сели, спинки прямо.
Вижу, класс наш хоть куда.
Так начнём урок, друзья!

Или:

Все расселись по местам, никому не тесно,
По секрету скажу вам: «Будет интересно!»

Очень важным для учителя является включение в урок активных методов выяснения целей, ожиданий, опасений [2, с. 45]. Здесь наиболее рациональными будут приёмы:

- «Дерево ожиданий»;
- «Поляна снежинок»;
- «Фруктовый сад»;
- «Ковер идей»;
- «Солнышко и туча»;
- «Осенний сад».

Эти методы помогают выявить не только мотивацию учащихся, но и потенциальные барьеры в обучении. Такого рода приёмы позволяют учителю лучше понять класс и каждого ученика, а полученные материалы в дальней-

шем использовать для осуществления личностно-ориентированного подхода к обучающимся. Обучающимся данный метод позволит более чётко определиться со своими образовательными целями, озвучить свои ожидания и опасения, с тем, чтобы педагоги могли их знать и учитывать в образовательном процессе [1, с. 31].

Методы заключаются в следующем. Учащимся раздаются заранее вырезанные из бумаги снежинки, яблоки, лимоны, разноцветные листы и предлагается попробовать более четко определить, что они ожидают (хотели бы получить) от сегодняшнего урока, обучения в целом и чего опасаются, записав и прикрепив на определенную поляну, дерево и т.д. После выполнения систематизируются сформулированные цели, пожелания, опасения и подводятся итоги.

На уроках русского языка и литературы в 5 классе можно использовать методику «Артикуляционная разминка». Цель - познакомиться с новой скороговоркой, прибауткой, небылицей; четкое произношение определенных звуков и звуковых комбинаций.

Например, для отработки произношения звуков [б] – [п] используются скороговорки:

- Пилил Филипп полено из лип. Притупил пилу Филип.
- Бобры храбры – идут в боры.

Чтобы попрактиковаться в произношении звуков [з]-[с]:

- Летят три пичужки через три пустых избушки.

Также эту скороговорку можно связать с темой урока «Символика волшебной сказки».

– Ребята, почему мы сегодня работаем именно с этой скороговоркой? Как её можно связать с темой нашего урока? (Приём троекратного повторения).

На уроке литературы в 5 классе «Виды народных сказок» хорошо работает метод «Театр».

Цель – осуществление взаимоконтроля между одноклассниками. Класс делится на 3 группы. Одна группа показывает инсценировку сказки, а остальные определяют вид, называют признаки.

Обсуждение и контроль. Актуализировать знания учащихся по ранее изученной теме, подвести класс к изучению нового материала помогают такие методические приемы: *магазин, парный выход, кластер, мозговой штурм*. В ходе проведения опытного обучения указанные приемы были апробированы на материале конкретных тем. Так, прием «магазин» использовался при повторении темы «Имя существительное». На доске были размещены картинки с изображениями предметов. Каждый ученик подходил к доске, произносил фразу: «Я покупаю картинку потому, что слово, обозначающее этот предмет, отвечает на вопрос что?» Или: «Я покупаю зайчонка потому, что слово, обозначающее этот

предмет, отвечает на вопрос кто?» Ученик, правильно задавший вопрос, забирал картинку, и количество изображений, составивших его «коллекцию», служило показателем для этапа формативного оценивания [7, с.52].

При повторении темы «Имя существительное» рациональным было также обращение к приему «парный выход». Этот прием заключается в следующем. Учитель вызывает к доске ученика, тот подбирает себе пару, а затем записывает по памяти любое словарное слово, обозначающее предмет. Его товарищ находит подходящее к этому слову название действия и записывает рядом. По сути, идет подготовительная работа к обучению детей составлению синквейнов. Возможно также обеспечение названных слов-существительных, обозначающих предмет, словами, обозначающими их признак.

При организации самостоятельной работы над темой важно, чтобы учащимся было интересно проработать новый материал. Как же это можно сделать? Конечно, при помощи активных методических приемов, среди которых для этапа опытного обучения авторами статьи был отобран прием под названием «ульи»: он представляет собой организацию групповой работы, которая заключается в обсуждении в подгруппах вопросов, четко сформулированных учителем.

На разных этапах урока может быть использован прием «кластер», смысл которого заключается в попытке систематизировать имеющиеся знания по той или иной проблеме и дополнить их новыми.

Эффективной является работа, организованная на основе приема «мозговой штурм». На доске записана тема урока, остальное пространство доски разделено на секторы, пронумерованные, но пока не заполненные. Ученикам предлагается обдумать, о каких аспектах темы далее пойдет речь. По ходу работы с темой обучающиеся выделяют ключевые моменты и вписывают в секторы. Постепенно исчезают «белые пятна»; отчетливое разделение общего потока полученной информации способствует лучшему восприятию материала. После заполнения секторов возможно проведение краткого обсуждения по теме и, при наличии вопросов у детей, учитель дает ответы на них.

На этапе закрепления изученного материала можно использовать такие методические приемы: «автобусная остановка», «инфо-карусель», «инсерт» или «пометки на полях». Приемы такого формата позволяют ученику отслеживать свое понимание прочитанного задания или текста. Технически он достаточно прост. Учеников надо познакомить с маркировочными знаками и предложить им по мере чтения ставить их карандашом на полях статьи учебника или специально подобранного текста. Пометки должны быть следующие:

«+» знаю, «-» не знаю, «?» хочу узнать, «!» узнал новое,
Данный метод обязывает ученика не просто читать, а вчитываться в задание,

в текст, отслеживать собственное понимание в процессе чтения. Использование маркировочных знаков позволяет соотносить новую информацию с имеющимися знаниями. Например, итогом изучения темы «Имя существительное» может стать разбор имени существительного как части речи.

Дети вместе с учителем составляют памятку «Характеристика существительного». Применение помещенных выше знаков позволяет ученику самостоятельно искать ответ на свой вопрос, используя учебник, или обратиться за помощью к классу (работа в группах); кроме того, данный вопрос может стать целью урока [5, С.88].

Эвристический метод позволяет рационально использовать прием «творческая мастерская», который применялся на обобщающих уроках литературы. К уроку учащиеся готовили рисунки, иллюстрации на заданную тему, писали сочинения, стихи, рассказы, подбирали пословицы. Было дано задание разделиться на группы, создать и презентовать групповой проект на предложенную учителем тему. Предварительно необходимо составить план размещения принесенного на урок материала, оформления титульного листа. На работу отводится 20-25 минут. По истечении этого времени каждая группа или ее представитель должны презентовать свой проект. Научиться дружно работать в группах, прислушиваться к мнению товарищей, коллективно создавать замечательные работы (картины, газеты, книги) из собранных вместе материалов – главная цель такого урока [2, с.89].

Также на этом этапе хорошо использовать прием «синквейн», он не будет выглядеть простым при условии, если учитель сумеет позаботиться о его содержательном наполнении словами, отобранными для лексического разбора.

На завершающем этапе урока используются приемы: «ромашка», «мудрый совет», «итоговый круг». Опишем общие подходы к их организации.

«Ромашка-1»: дети отрывают лепестки ромашки, по кругу передают разноцветные листы и т.д. и отвечают на главные вопросы, относящиеся к теме урока, записанные на обратной стороне. «Ромашка-2»: ученик берет чистый лепесток, пишет вопрос, адресованный другой группе, вывешивает вопрос, перевернув. С доски берет лист другая группа, читает и выполняет задание.

«Итоговый круг»: для выполнения задания на основе этого приема учитель дает минуту. Подготовленные представители группы встают в круг, задают вопросы участникам других групп, те, в свою очередь, отвечают (работают по кругу) [6, С.52].

Наблюдения показали, что отобранный круг приемов помогает эффективно, грамотно и интересно подвести итоги урока. Для учителя этот этап очень важен, поскольку позволяет выяснить, что ребята усвоили хорошо, а на что необходимо обратить внимание на следующем уроке. Кроме того, обратная связь от

учеников позволяет учителю скорректировать урок на будущее [12, с.93].

На этапе рефлексии эффективным является прием «комплимент», связанный с оценкой активности каждого ученика и качества его работы. Учащимся предстоит оценить вклад друг друга в урок и выразить благодарность участникам (комплимент-похвала, комплимент деловым качествам, комплимент в чувствах) и учителю за проведенный урок. Такой вариант окончания урока дает возможность удовлетворения потребности в признании личностной значимости каждого.

Сомнительным и спорным на первый взгляд представляется прием «ресторан». Учащимся предлагается представить, что они были в ресторане, а материал, предложенный на уроке – это блюда. Пожалуй, такой прием, не сразу и не все учителя включают в уроки, и только при организации опытного обучения пришло убеждение в его эффективности в ходе изучения материала по теме: «Буквы о-ё после шипящих в корне», когда прозвучали высказывания учащихся такого типа:

- Сегодня на уроке все было очень вкусным...
- Я на уроке очень наелся, но некоторые блюда нужно подсолить...
- Все было приготовлено с душой, но не хватило кетчупа...
- А я не наелся, у меня не было настроения принимать вашу пищу...

Использование активных методов позволяет убедиться в том, что в каждом из них есть свои плюсы и минусы.

Активные методы обучения помогают «плюсы»:

- + развивать мотивацию к обучению и наилучшие стороны ученика,
- + учат самостоятельно добывать знания,
- + развивают интерес к предмету,
- + позволяют совершенствовать коммуникативные навыки, учебно-информационные и учебно-организационные умения [10, 89].

К «минусам» следует отнести эмоциональный фон урока, когда учащиеся, в силу своих особенностей, не могут совладать со своими эмоциями, поэтому на уроках создаётся вполне допустимый рабочий шум при обсуждении проблем; методы лучше вводить постепенно, воспитывая у учащихся культуру дискуссии и сотрудничества; применять данные методики не обязательно все на каждом и на одном уроке [13, С.24].

В 5-7 классах на уроках литературы можно использовать метод «Недавно я прочитал...». Цель данного метода – побуждение к чтению, каждый ученик делится своим «книжным» открытием, впечатлением от прочитанного, советует прочитать то или иное произведение.

Активизировать мыслительную деятельность учащихся на любом уроке поможет приём «в гостях у Мнемозины». Прием представляет собой последователь-

ную работу, направленную на развитие памяти. В данном приеме выделяются следующие этапы: визуализация, ритмическое скандирование и коллективное проговаривание новых терминов, понятий [14, С.21].

В технологии формирующего оценивания представлен прием «Верные – неверные утверждения» или «Согласен – не согласен». Можно проводить на каждом уроке, он занимает мало времени, высокопродуктивен, обучающимся интересно работать [4, С.21].

Результаты. К активным методам обучения относятся проблемные ситуации, творческие и деловые игры, инсценировка, дискуссии, дебаты, метод проектов, методы успеха и т.д.

Использование активных методов обучения на уроках русского языка и литературы позволяет:

- стимулировать рост самостоятельности и ответственности учащихся за результаты обучения;
- согласовывать цели обучения с индивидуальными потребностями учащихся;
- обеспечить приобретение студентами жизненно важных навыков и качеств;
- воспитывать уважительное отношение друг к другу.

По мнению Е.В. Зарукиной, эффективность учебного занятия во многом определяется соответствием метода и средств обучения поставленным целям и задачам. На любом этапе образовательного процесса возможно использование нескольких видов активных методов обучения. В этом случае методы можно не только комбинировать, но и неразрывно связывать друг с другом [1, С. 20].

Анализ контрольных диктантов, проверочных работ по русскому языку в 5 – 7 классах показывает, что учащиеся допускают наибольшее количество ошибок в орфограмме «правописание безударных гласных в корне слова». При работе над ошибками ученики легко подбирают проверочные слова. Такие ошибки возникают из-за недостаточной орфографической зоркости [15, С. 89].

Закрепить навык проверки безударных гласных в корне слова поможет метод «Орфографический футбол». Учитель называет слова с безударными гласными в корне слова, а ученик должен выбрать проверочные слова. Если слово не подобрано или подобрано неправильно, ученику засчитывается «гол».

Учащиеся 5–7 классов с удовольствием играют в «Орфографический футбол». Также данный приём можно использовать при изучении других орфограмм, например: «употребление мягкого знака на конце существительных после шипящих».

На уроках подготовки к контрольным диктантам или повторительно-обобщающих уроках можно использовать приём «Лови ошибку». Учитель намеренно допускает ошибки, а учащиеся их находят, исправляют, обосновывая

свой выбор. На доске написано, например: «Мы долго брадили по лесу. День кончался, и приближались сумерки. Долекое солнце уходило за горизонт и бросало на землю свои последние лучи» [15.С. 93].

Заключение. Приведённые в данной статье активные методы – это лишь малая часть. Применение активных методов обучения приводит к качественному овладению знаниями. На уроках учитель должен создавать условия для развития потенциала ребёнка, реализации его природных способностей. Включение активных методов обучения в образовательный процесс позволяет создать такую среду как на уроке, так и во внеурочной деятельности.

Особенности активных методов обучения состоят в том, что в их основе заложено побуждение к практической и мыслительной деятельности, без которой нет движения вперёд в овладении знаниями.

Активные методы обучения помогают развивать мотивацию к обучению, умение самостоятельно добывать знания, повышают интерес к предмету, позволяют активизировать процесс развития коммуникативных навыков [9, С. 35].

Таким образом, использование активных методов обучения позволяет обеспечить эффективную организацию учебного процесса, однако, как и в любой методике, имеются свои особенности. А применять её или нет -это уже дело учителя и его творчества.

Задача учителя – создание условий, в которых учащийся сам будет открывать и приобретать знания, то есть ученик, ранее находившийся в полном подчинении учителя, становится активным участником образовательного процесса. В педагогике существуют специальные методы обучения – способы совместной деятельности педагога и учащихся, направленные на достижение ими образовательных целей. Сущность методов обучения рассматривается как целостная система способов, в комплексе обеспечивающих организацию учебно-познавательной деятельности учащихся [11, С. 72].

Таким образом, данная работа является актуальной, потому что использование на уроках русского языка и литературы активных методов обучения способствует повышению качества знаний, увеличивает интерес к изучаемому предмету, развивает творческий потенциал учащихся.

Список использованной литературы

1. Зарукина Е.В. Активные методы обучения: рекомендации по разработке и применению: учебно-методическое пособие/ Е.В. Зарукина, Н.А. Логинова, М.М. Новик. СПб.: СПбГИЭУ, 2010.

2. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. – М.: Академия, 2000.

3. Рабочая программа внеурочной деятельности по литературе и историческому краеведению. 5 – 8 классы / Сост. Т.Н. Трунцева. – М.: ВАКО, 2014.
4. Звездина А.Я. Интерактивные методы как способ повышения мотивации в обучении русскому языку и литературе. – Мастер – класс, № 10, 2006.
5. Коротаева Е.В. О ситуации успеха в учебной деятельности. – Русский язык в школе и дома, 2003, № 1.
6. Лизинский В.М. Приемы и формы в учебной деятельности. – Москва, «Педагогический поиск», 2002.
7. Гузеев В.В. Методы и организационные формы обучения. М.: «Народное образование», 2001.
8. Ахметов Н.К., Хайдарова Ж.С. Игра как процесс обучения. А-А, 1988.
9. Балаев А.А. Активные методы обучения. М., 1989.
10. Борисова Н.В., Соловьева А.А. Игра в обучении лекторов. М.: «Знание», 1989.
11. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение. М., 1985.
12. Вербицкий А.А. Активное обучение в средней школе: контекстный подход. М.: «Высшая школа», 1996.
13. Кудрявцев В.Т. Проблемное обучение. М., 1995.
14. Сатыбалдина К., Тарасенко Р. Проблемное обучение как основа формирования творческого мышления школьников. А.-А., 1993.
15. Смолкин А.М. Методы активного обучения. М., 1995.

Н.Т. АЛПЫСБАЕВА¹

М.А. БАЙБОСЫНОВА²

^{1,2} Аймақтық инновациялық университет,
Шымкент, Қазақстан

ОРЫС ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. ҚР орта білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде мектептердің оқытуға көшуі жағдайында пән мұғалімдерінің алдына білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес білім мен іскерлікті қалыптастыру міндеттері қойылады, ол оқушылардың білімін игеруге және жаңа жағдайда практикалық іскерлікке ие болуға мүмкіндік береді. Педагогтің алдына оқушылардың зияткерлік сауаттылығын арттыруға, олардың оқу тапсырмаларын орындаудағы жауапкершілігін арттыруға ықпал ететін белсенді және интерактивті технологиялар негізінде оқытуды ұйымдастыру, ұжымда ауызша және жазбаша қарым-қаты-

нас дағдыларын меңгеру арқылы этикалық байланыстар жасауға дайын аналитикалық қабілеттерін, мақсатты ойлау және жоспарлау дағдыларын дамыту міндеті қойылады. Мақалада сипатталған әдістерді іріктеу кезінде авторлар оқу материалын меңгеру процесінде белсенді ойлау және практикалық қызметті ұйымдастыру үшін оларды қолдану мүмкіндігін бағалай отырып, олардың функционалдық маңыздылығына сүйенді.

Мақалада танымдық қызметтің әртүрлі нысандарындағы орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында пайдаланылуы мүмкін әдістемелік құралдарды іріктеу тәсілдерін айқындайтын теориялық және практикалық мәліметтер бар. Мақалада сипатталған белсенді оқыту әдістері орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында сынақтан өтті, оларды қолдану нәтижелері талданып, лингвистикалық цикл пәндерін мектепте оқыту практикасында лингвистикалық пәндерді оқыту бойынша жұмыс тәжірибесі бар авторлармен ұсынылды.

Түйін сөздер: оқытудың белсенді әдістері, шығармашылық ойлау, тұлғаға бағдарланған тәсіл, ойлау қызметі, жұмыс көзқарасы, байланыс орнату.

N.T. ALPYSBAYEVA¹

M.A. BAYBOSYNOVA²

^{1,2}Regional Innovation University,
Shymkent, Kazakhstan

ACTIVE LEARNING METHODS AND TECHNIQUES RUSSIAN LANGUAGE AND LITERATURE.

Annotation. In the context of the transition of schools to training as part of the renewal of the content of secondary education in the Republic of Kazakhstan, the subject teacher is tasked with the formation of knowledge and skills in accordance with the requirements of educational standards focused on the formation of universal cognitive actions among students that allow them to master knowledge and acquire practical skills in a new environment at a high level quality. The teacher is tasked with organizing training on the basis of active and interactive technologies that contribute to increasing the intellectual literacy of students, their responsibility in performing educational tasks, developing analytical abilities, goal-setting and planning skills, ready to build ethical contacts in a team by mastering oral and written communication skills. When selecting the methods described in the article, the authors proceeded from their functional significance, assessing the possibilities of their application for organizing active thought and practical activities in the process of mastering the educational material.

The article contains theoretical and practical information that determines approaches to the selection of methodological tools that can be used in the lessons of the Russian language and literature in various forms of cognitive activity. The methods of active training described in the article were tested in the lessons of the Russian language and literature, the results of their application were analyzed and presented by authors who have experience in teaching linguistic disciplines in the practice of school study of subjects of the linguistic cycle.

Keywords: active teaching methods, creative thinking, personality-oriented approach, thinking activity, working attitude, establishing contact.

References

1. Zarukina E.V. Active teaching methods: recommendations for development and application: educational manual/E.B. Zarukina, N.A. Loginova, M.M. Novik. St. Petersburg: SPbGIEU, 2010.
2. Kojaspirova G.M. Pedagogical Dictionary/G.M. Kojaspirova, A.Yu. Kojaspirov. - M.: Academy, 2000.
3. Working program of extracurricular activities in literature and historical local history. Grades 5-8/Comp. T.N. Truntseva. - M.: VAKO, 2014.
4. Zvezdina A.Ya. Interactive methods as a way to increase motivation in teaching the Russian language and literature. - Master class, No. 10, 2006.
5. Korotaeva E.V. On the situation of success in educational activities. - Russian at school and at home, 2003, No. 1.
6. Lizinsky V.M. Techniques and forms in educational activities. - Moscow, «Pedagogical Search,» 2002.
7. Guzeev V.V. Methods and organizational forms of training. M.: «Public Education,» 2001.
8. Akhmetov N.K., Khaidarova J.S. Game as a learning process. A-A, 1988.
9. Balaev A.A. Active teaching methods. M., 1989.
10. Borisova N.V., Solovyova A.A. The game in teaching lecturers. M.: «Knowledge,» 1989.
11. Brushlinsky A.V. Psychology of thinking and problem learning. M., 1985.
12. Verbitsky A.A. Active learning in high school: a contextual approach. M.: «Higher School,» 1996.
13. Kudryavtsev V.T. Problem learning. M., 1995.
14. Satybaldina K., Tarasenko R. Problem learning as the basis for the formation of creative thinking of schoolchildren. A.-A., 1993.
15. Smolkin A.M. Methods of active learning. M., 1995.

Авторлар туралы мәлімет:

Алпысбаева Нұржамал Тастанқызы – Аймақтық инновациялық университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.

Байбосынова Мұхаббат Абдурахымқызы – Аймақтық инновациялық университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Алпысбаева Нуржамал Тастановна – старший преподаватель Регионального инновационного университета, Шымкент, Казахстан.

Байбосынова Мухаббат Абдурахимовна – старший преподаватель Регионального инновационного университета, Шымкент, Казахстан.

Author Information:

Alpysbaeva Nurzhamal Tastanova – senior lecturer at the Regional Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

Baybosynova Mukhabbat Abdurakhimovna – senior lecturer at the Regional Innovation University, Shymkent, Kazakhstan.

XҒТАР 16.31.51

А.Р. ОРЫНБАЕВА

Облыстық тілдерді оқыту орталығының ғылыми-әдістемелік бөлімі,
Қызылорда, Қазақстан
(Orynbaevaa.97@mail.ru)

**I. ЕСЕНБЕРЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫН НАСИХАТТАУДАҒЫ
ЖАҢАШЫЛ ӘДІСТЕМЕ**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Лияс Есенберлиннің тарихи-эпикалық шығармаларын оқу үдерісінде тиімді насихаттаудың жаңашыл әдістемелері қарастырылады. Автор жазушы шығармаларындағы ұлттық рух, тарихи шындық пен көркемдік үйлесімнің жас ұрпақ санасын тәрбиелеудегі маңызына тоқтала отырып, заманауи білім беру технологиялары – цифрлық платформалар, мультимедиялық құралдар, интерактивті әдістер арқылы I.Есенберлин мұрасын терең әрі әсерлі жеткізудің жолдарын ұсынады. Сонымен қатар, мақалада мектеп пен ЖОО-да қолдануға болатын тәжірибелік тәсілдер

мен жобалар үлгісі келтіріліп, олардың білім алушы тұлғасын дамытудағы әлеуеті сипатталады.

Түйін сөздер: Илияс Есенберлин, тарихи роман, ұлттық рух, көркемдік таным, білім беру технологиясы, интерактивті әдіс, цифрлық білім беру, оқыту әдістемесі, патриоттық тәрбие.

Кіріспе. Қазақ романының көрнекті өкілі, тарихи жазушы І. Есенберлиннің сөз өрнегі қазақ әдебиетінде қайталанбас қолтаңба тәрізді. Бүгінгі ұрпақ тарихи жазушы деп танитын қайраткердің қаламынан туындаған шығармалары қазақтың ұлы даласымен жасайтын ұлы тарихтың дәлелі. Қазақтың қисынға келмес қилы тағдыры, дүр дүниедегі дүбірлі де түбірлі ізі, тар жол тайғақты жолы бүгінгі жеңісіміздің өлшемі болмақ. Ақын Қадыр Мырза Әлі: «Қазақтың тарихы ұлы тарих, мұқабасы жұқа ғана» деп қазақтың өткеніндегі әр белеске өлшем беріп, парасатымен пайымдаса керек. Алайда қазақтың маңдайына біткен арда азаматтардың барлығына бірдей мүмкіндік жасалып, қолдау білдірмегендігін де білеміз. Қоғам мен саясаттың салқыны сананы сан саққа жүгіртіп, елдің есін екеу, ойын он қылған дүрбелеңі таусылған ба, бұл қазақтың. Тұғырлы тұлғаларынан айырылып, небір жайсаңдарынан жоғалтқан ұлтымыздың ұтылған ұпайын санап шығудың өзі мүмкін емес еді. Кейбір әдебиет қайраткерлерінің І. Есенберлинге «сен нағыз уақытыңда туған бақытты жазушысың» деп тандауы да осының меңзеп тұрғандай. Расында да, сонау тайпалық, рулық, хандық дәуірлерден өтіп Алаш, одан қалды Кеңес қоғамын өткерген қазақ даласының тұрмысы кімді де болса қызықтырары анық. І. Есенберлин Қазақ хандығының құрылуы мен өмір сүруі туралы тың деректерді жинау мен реттеу туралы «тапсырманы» республиканың бірінші басшысынан алған болатын. Жазушы ресейлік және отандық архивтерден сирек материалдарды «түйірлеп» «тамшылап» жинаса керек. Бұл ретте, Қ. Мұхамбетқалиұлы: «Ілекең тарихи тақырыпты көтеру арқылы ұлттың рухын көтерді. Тек тарихи тақырыпқа жазғанына емес, ұлттың санасына ықпал еткеніне де назар аудару керек [1, 25]. Оның үлкен ерлігі – тез арада көп шығарма жазуында. Рас, алғашқы жазылған «Қаһар» көркемдік деңгейі жоғары роман. Одан кейінгі «Алмас қылыш», «Жанталастың» көркемдік сапасы төмендеу. Бірақ, бұл Ілекеңнің осалдығы емес. Жиналған деректер оқырманға тезірек жол тартуы керек болатын. Тағы бір нәрсе, жазушының бағы жануы үшін оның заманы да тууы керек», - деген болатын.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Илияс Есенберлин – қазақ әдебиетінің шоқтығы биік тұлғасы. Оның тарихи романдары ұлт тарихының терең қатпарларына үңілуге жол ашып, халқымыздың азаттық жолындағы күресін көркем тілмен кестелеп берді. Әсіресе, «Көшпенділер» трилогиясы мен «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» секілді еңбектері арқылы қазақ

халқының тағдыры, бірлігі мен бостандығы жолындағы күресі жан-жақты бейнеленеді.

Есенберлин туындыларының тарихи маңызы – ұлттық тарихты халық жадында сақтауы мен ұрпаққа жеткізуінде. Кеңестік кезеңде айтуға тыйым салынған кезеңдер мен тұлғалар Есенберлин шығармаларында шынайы бейнеленіп, ұлттық сана мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге жол ашты.

Рухани тұрғыдан алғанда, жазушының шығармалары ұлт болмысы мен мәдениетінің терең тамырларын ашып көрсетеді. Тарихи кейіпкерлердің ерлік істері, ар-ожданға адалдығы, ел үшін жан пида етуі бүгінгі жас ұрпаққа үлгі болары анық. Ол ұлттық рухты оятуға, отансүйгіштік сезімді арттыруға ерекше ықпал етеді.

Тәрбиелік жағынан І. Есенберлин туындылары – баға жетпес қазына. Жазушы кейіпкерлерінің мінезі, таңдауы, күресі – жас буын үшін өмірлік сабақ. Елі мен жеріне адал болу, қиын сәттерде рухты жоғалтпау, әділет жолында күресу – жазушы мұрасының өзегі. Бұл қасиеттер бүгінгі күннің де басты құндылықтары саналады.

Бүгінгі жаһандану дәуірінде ұлттық әдеби мұраларды, оның ішінде Ілияс Есенберлин сынды қаламгерлердің шығармаларын насихаттау – білім беру мен мәдени саясаттың өзекті мәселелерінің бірі. Себебі ұлттың рухани тұтастығы мен тарихи жады ең алдымен әдебиет арқылы қалыптасады. Ал оны өскелең ұрпақтың санасына сіңіру – бүгінгі ұстаз бен мәдениет майталмандарының басты міндеті.

Білім беру кеңістігінде Есенберлин шығармаларын оқыту – тек әдеби көркем мәтінді түсіндіру емес, ол – жастардың бойына отаншылдықты, тарихи сана мен ұлттық рухты дарыту. Алайда қазіргі заман жастарының ақпаратты қабылдау тәсілі өзгергенін ескерсек, дәстүрлі оқыту тәсілдерімен шектелу жеткіліксіз. Сол себепті жаңашыл әдістерді, цифрлық ресурстар мен интерактивті платформаларды пайдалана отырып, насихаттау қажет.

Мәдени кеңістікте де І. Есенберлин мұрасын кеңінен таныту – ұлттық идеологияның тірегі болуы керек. Театр сахналарында, кино саласында, әдеби подкасттар мен әлеуметтік желі жобаларында жазушы шығармаларын заманауи форматта ұсыну – жас ұрпақтың қызығушылығын оятып, тарихи шығармаларды қолжетімді етеді.

Қазақ әдебиетінің тарихында туған шығармалардың хронологиясына көз жүгіртер болсақ, 1960 жылдардан бері тарихи романдар көріне бастады. Мысалы: М.Мағауиннің «Аласапыраны», Ә.Кекілбаевтың «Елең-алаңы», Ө.Нұршайықовтың «Қан мен тері» қазақ санасын оятты [4,20]. Міне, сол шығармалардың әсерінен, түрлі жеңілістерден кейінгі жеңістердің ықпалымен біздер бүгінгі тәуелсіздікке қол жеткізіп отырмыз. Халықтың кешегі бастан өткергені көптеген тарихи романға жаңа тыныс бергендей болды. Ол - бүгінгі

тұтастарымыздың түсінігі мен танымының тарихи қалыптасу сипатын көрсететін жәй. Кеңестік дәуірде дүниеге келген тарихи роман бүгінгі таңда өзгеше және байсалды, тереңірек үңілуді талап етеді. Ол бабалар тұлғасын пайымдап, ұмытылмас бейнесін, лайықты ерлік істерін -салыстыруға мүмкіндік береді, қазіргі және болашақ ұрпақтарды тәрбиелеу үшін қызмет етіп өмір сүреді. Тарихи тақырыпты игерудегі көркемдік сипаттың бірі де осы. Ілияс Есенберлин шығармаларының басты құндылығы – шынайы оқиғалар мен кейіпкерлердің болуында. Оқиғалар неғұрлым шынайы болған сайын оқырманның есінде сақталады әрі әсері мол, қызығушылықты тудырады. Жазушының тарихи романдарында тарихты жаңғыртумен шектеліп қоймай, адамгершілік, психологиялық, мәдени мәселелерді біртұтас көтеруге көңіл бөледі. Романдарының барлығында қазақ елінің ХҮ-ХІХ ғ.ғ. тәуелсіздік үшін табанды күресін көркем суреттейді. Осы жолдағы қыруар қиындықты, ішкі қайшылықтарды, адам қатынастарын, олардың әрекеті мен мінез-құлықтарын, сырт жаулармен шайқаста шыныққан бірлікті, дәстүрді, салт-сананы көрсетеді. Жоғарыда айтқан ізденістерінің нәтижесінде тапқан материалдарынан (*тарихи жазба деректерге, шежіре мағлұматтарына, аңыз әңгімелерге сүйене*) қазақ тарихының аса маңызды тұстарын ашып, көптеген тарихи қайраткерлердің көркем тұлғасын жасайды. Ел басқарған билікті төрелердің ақыл-айласы, таным-түйсігі, биліктегі парыз мүдделері, елдің ертеңін ойлауы, өткен тарихын бағамдап, болашақ ізгі мақсаттарға көз тігуі - түптеп келгенде халық тағдыры, халық тарихы дейтін ұғымдардың түп қазықтарының бірі екендігі шындық.

Талқылау мен бақылау. Ілияс Есенберлиннің тарихи романдары қазақ тарихының түрлі кезеңдерін қамтып, тарихи шындықты көркемдік тұрғыдан бейнелейді. Оның шығармаларында нақты тарихи оқиғалар мен тұлғалар негізге алынған. Орта ғасырларда қазақ даласында не болып жатқанын білмей адамзаттың тарихын түсіну мүмкін емес. Себебі орта ғасырда, 50-жылдары Ұлттық процестің аяқталуы, қазақ деген этностың сахнаға шығуы. Яғни қазақ хандығы деген бір орталыққа бірігуі. Төменде тарихи шындыққа негізделген бірнеше мысал келтірілген:

«Көшпенділер» трилогиясы қазақ халқының XV-ХІХ ғасырлардағы тарихын қамтиды.

• **Қазақ хандығының құрылуы (XV ғасыр)**

«*Алмас қылыш*» романында Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Жәнібек пен Керей бастаған қазақтардың Моғолстанға көшіп, Қазақ хандығының негізін қалауы тарихи деректерге сай беріледі. Бұл оқиға 1456-1465 жылдары болған тарихи шындыққа негізделген.

• **Қасым ханның билігі және «Қасым ханның қасқа жолы»**

Трилогияда Қасым ханның (1511-1523 жж.) тұсында қазақ халқының саны

1 миллионға жетіп, мемлекеттің күшейгені айтылады. Бұл тарихи шындыққа сәйкес келеді, себебі Қасым хан тұсында Қазақ хандығы ең қуатты мемлекеттердің біріне айналған.

• **Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама (1723 жыл)**

«Жанталас» романында жоңғарлардың Қазақ хандығына жасаған шапқыншылығы, халықтың ауыр қасіретке ұшырауы тарихи шындыққа негізделген. Бұл оқиғалар тарихта «Ақтабан шұбырынды» деген атаумен белгілі [1,45].

«Алтын Орда» трилогиясы Алтын Орданың құрылуынан бастап, оның құлдырау кезеңіне дейінгі тарихи оқиғаларды баяндайды.

Шыңғыс хан және оның ұрпақтарының билігі

Кітапта Алтын Орданың негізін қалаған Бату ханның (Жошының ұлы) жорықтары, билігі, сондай-ақ Берке ханның ислам дінін қабылдауы тарихи шындыққа сай баяндалады.

Алтын Орданың ыдырауы.

Трилогияда Тоқтамыс хан мен Әмір Темір арасындағы соғыстар, Алтын Орданың әлсіреуі нақты тарихи деректерге негізделген.

«Қаһар» романында Абылай ханның жоңғарлармен, Ресей және Қытай империяларымен қарым-қатынасы тарихи дәлдікпен сипатталады. Абылайдың жоңғар тұтқынына түсуі, оны босату үшін қазақ билеушілерінің келіссөз жүргізуі тарихи оқиғаларға негізделген.

Илияс Есенберлин тарихи деректерді негізге ала отырып, қазақ халқының өткенін көркемдік тілмен жеткізді. Оның шығармаларындағы көптеген оқиғалар тарихи шындыққа сай келеді, бірақ көркем әдебиет болғандықтан, кейбір тұстары автордың қиялымен толықтырылған.

Автор хандық дәуірге лайық тақ таластарын әр қырынан ала отырып, қазақ халқының өміріне тән рулық тартыстың астарларын ашуға тырысады. Мысалы: «Алмас қылыш» романындағы Асан қайғы, Қазтуған жырау, Қазыбек, Төле, Әйтеке сынды тарихи тұлғалар, аттары бүкіл қазаққа мәлім билердің, ондаған өнер адамдарының жарқын бейнелері қатар түзейді [2,70]. Аталған роман негізінде түсірілген кинофильм де ұлттық тарихымызды экран арқылы жаңғыртудың маңызды үлгілерінің бірі болды. Фильм тарихи оқиғалар мен кейіпкерлердің бейнесін көркемдік тұрғыдан жеткізуге бағытталды. Режиссерлер мен сценаристер тарихи шындықты сақтай отырып, көркемдік шешімдер арқылы оқиғаны жандандыруға тырысты. Бұл кинофильм Есенберлиннің мұрасын насихаттауда, қазақ халқының тарихи жадысын жаңғыртуда ерекше орын алды. Фильмнің көркемдік ерекшелігі, костюмдер мен декорациялардың шынайылығы, тарихи кейіпкерлердің мінез-құлқы мен іс-әрекеттері романдағыдай әсерлі бейнеленіп, көрерменге терең ой салды.

Нәтижелер. Осы орайда айта кететін дүние, өздеріңізге белгілі 2023 жылы жарық көрген «Қазақ тілін кинофильмдер арқылы оқытуға арналған жаттығулар жинағы» қазақ тілін оқыту әдістемесінің қоржына қосылған тың жаңалықтың бірі болды. Аталған әдістемеліктің негізгі мақсаты – ұлттық тарихымызды тереңінен таныстыра отырып, ежелгі ұлы тұлғалардың сөз саптау, сөйлеу мәдениеті, сөз оралымдары арқылы тіл үйренушінің сөйлеу дағдыларын қалыптастыру. Бұл еңбектегі фильмдер алаштану, балаларға арналған бөлім және түрлі тарихи оқиғалар бойынша жіктелген. Автор біріншіден - кинофильмдерден үзінділер беру арқылы маңызды оқиғаларды тіл үйренушіге таныстыру, тарихты еске түсіру принципін көздейді. Екіншіден тыңдалым бойынша дағды қалыптастыру және грамматикалық тапсырмаларды орындауға арналған жұмыстарды ұсынады. Үшіншіден, әр фильм мен фильм бөлімдерінде кездесетін ұлттық болмыс, ұлттық құндылық мәселесін тапсырмаларды беру арқылы көтереді. Төртіншіден сөйлеу әрекеттерінің (тыңдалым, оқылым, жазылым, айтылым) барлық түрлерінде қамтылуы үш қағиданы (мәтін алды, мәтін кезеңі және мәтін соңы) сақтаған.

Тапсырмалар деңгейіне қарай тіл үйренушіні кейіпкерді тануына, ол туралы өз бетінше сипаттама бере алатындай, оқиғаны болжап, шешім шығаруына, тіл шұрайы мен тазалығын сақтауға, сөйлеу, жазу, оқуға дағдыландыруға бағытталған [13,2]. Фильмнің мазмұны мен көлеміне сәйкес тапсырмалар түрі де жаңартылып отырады. Мазмұны бойынша суретпен болжау немесе сәйкестендіру, кейіпкер картасы, дұрыс не бұрыс, жетек сұрақтар, жағдаяттық тапсырмалар, диалогтік әдіс, тест жұмыстары қамтылған. Тыңдаушылар назарына тарихи фильмдерді ұсына отырып сол сәтте кері байланыс орнатуға зор мүмкіндіктер қарастырылған.

Келесі кезекте аталған әдістемеліктен «Алмас қылыш» фильмі арқылы қазақ тілін үйретуге бағытталған тапсырмалармен бөліскім келеді. Фильмнен үзінділер арнайы QR-ға салынып, сәйкесінше төменгі бөлігінде тапсырмалар берілген. Тыңдаушылар үзіндіні көре отырып тапсырмаларды орындайды. Бұл бір жағынан тіл үйрету болса, екінші жағынан ұлт тарихын тануға насихаттайды және таным көкжиегі кеңейте отырып ұлттық сананы қалыптастыруға негіз болады.

Сонымен қатар, Илияс Есенберлин шығармалары қазақ әдебиетінде тарихи романдар жанрының дамуына жол ашып, кейінгі буын қаламгерлерге бағытбағдар көрсетті. Оның еңбектері қазіргі таңда да маңызын жоғалтпай, зерттеу нысанына айналып отыр.

Есенберлин шығармашылығын насихаттау үшін жаңа технологияларды пайдалану қажет. Заманауи жастар визуалды контентті, интерактивті ойындарды және қысқа форматтағы ақпараттарды жақсы қабылдайды. Сондықтан әлеу-

меттік желілер, анимация, видео, мобильді қосымшалар, VR жобалар және ойын индустриясы арқылы оның шығармаларын көпшілікке ұсыну ең тиімді әдістердің бірі болмақ. Жазушының көркемдік әлемі, тарихи фактілерді көркем түрде жеткізу шеберлігі, ұлттық рухты оятудағы миссиясы – оның әдеби мұрасын мәңгілік ететін құндылықтар санатына жататыны сөзсіз. [8,6].

Осылайша, Ілияс Есенберлин өз еңбектері арқылы қазақ халқының тарихын жаңғыртып, тарихи шындықты болашақ ұрпаққа жеткізген ұлы қаламгерлердің бірі болып табылады. Оның шығармалары – ұлттың тарихи жады мен рухани мұрасының айқын көрінісі.

Қорытынды. Ілияс Есенберлиннің шығармашылығы – қазақ халқының рухани қазынасы, тарихи жадының көркем шежіресі. Алайда бұл мұраны қазіргі ұрпаққа кеңінен жеткізіп, оның маңызын сезіндіру үшін жаңашыл, заманауи әдістерді қолдану – уақыт талабы. Жастардың ақпаратты қабылдау тәсілі мен қызығушылығы өзгерген бүгінгі қоғамда дәстүрлі насихаттаудан бөлек, креативті әрі технологиялық шешімдер қажет.

Мәселен, аудиокітаптар мен подкасттар – Есенберлин романдарын кез келген уақытта тыңдап, тарихи танымын кеңейтуге мүмкіндік береді. Мультфильмдер мен анимациялық шоулар – әсіресе мектеп жасындағы балалар үшін күрделі тарихи оқиғаларды жеңіл қабылдауға жол ашады. TikTok, Instagram Reels секілді платформаларда қысқа, әсерлі бейнежазбалар арқылы жазушы шығармаларының негізгі идеяларын тарату – кең аудиторияға жол ашады.

Сондай-ақ AR/VR технологиялары арқылы Есенберлин шығармаларындағы тарихи көріністерді визуализациялау – оқырманды сол дәуірге сапар шектіріп, кейіпкерлермен бірге сезінуге мүмкіндік беретін жаңа құрал. Интерактивті әдеби квесттер, викториналар, геймификацияланған оқыту платформалары – жастардың белсенділігін арттырып, әдебиетке деген қызығушылығын оятады. [6, 19].

Жаңашыл әдістердің әлеуеті – әдеби мұраны қазіргі заманның тілімен сөйлетуінде. Бұл тәсілдер арқылы Ілияс Есенберлин шығармаларын тек оқулық шеңберінде ғана емес, күнделікті мәдени тұтынуға енгізу мүмкін болады. Ең бастысы – ұлттың тарихи жады мен рухани құндылықтарын бүгінгі буынның жүрегіне жол табатындай етіп жеткізу.

I. Есенберлин шығармаларын насихаттаудың жаңа әдістерін енгізу оның еңбектерін кең аудиторияға қолжетімді етіп, жастардың қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Әсіресе, цифрлық технологиялар мен интерактивті форматтар арқылы жас буынға шығармашылық мұраны жеткізу тиімді болмақ. Осы орайда, мемлекеттік деңгейде арнайы жобалар әзірлеу, оқу орындарында заманауи әдістерді қолдану және мәдени мекемелермен бірлесе отырып жұмыстар жүргізу маңызды. Осы әдістерді пайдалану арқылы I. Есенберлин шығармалары ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, ұлттық мұрамыздың маңыздылығы арта түспек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Есенберлин И. «Алтын Орда». – Алматы: Жазушы, 1992.
2. Есенберлин И. «Қаһар». – Алматы: Жазушы, 1993.
3. Әбдуәли Қ. (2017). Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері. – Алматы: Қазақ университеті.
4. Жұмабаев С. (2019). Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Нұр-Сұлтан: Мектеп баспасы.
5. Сағындық Б. (2020). Бұқаралық ақпарат құралдарындағы әдебиет. – Қарағанды: Ғылым.
6. Қайрат Н. (2021). Цифрлық технологиялар және әдебиет. – Алматы: Дәуір.
7. Омаров А. (2022). Қазақ комикстері мен графикалық новеллалар. – Шымкент: Өрлеу.
8. Сейітов Д. (2023). Интерактивті оқыту әдістері. – Павлодар: Интеллект.
9. Тұрсын Е. (2024). Gamification технологиялары және олардың тиімділігі. – Астана: Жаңа формат.
10. Нұрғалиев Р. «Қазақ әдебиеті: дәуір, тұлға, шығармашылық». – Алматы: Атамұра, 2007.
11. Тұрсынов А. «Есенберлин шығармаларындағы тарихи шындық». Қазақ әдебиеті, 2010.
12. Жұмабаев С. «И. Есенберлин: өмірі мен шығармашылығы». – Алматы: Ғылым, 2012.
13. «Қазақ тілін кинофильмдер арқылы оқытуға арналған жаттығулар жинағы», 2023.
14. Eagleton T. (2005). The Idea of Culture. Blackwell Publishing.
15. Hobsbawm E. (1990). Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge University Press.

А.Р. ОРЫНБАЕВА

Научно-методический отдел облостного Центра обучения языкам
Кызылорда, Казахстан.
(Orynbaeva.97@mail.ru)

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К МЕТОДОЛОГИЧЕСКОМУ ОБЕСПЕЧЕНИЮ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ТВОРЧЕСТВА И. ЕСЕНБЕРЛИНА

Аннотация. В данной статье рассматриваются инновационные методики

эффективной популяризации историко-эпических произведений выдающегося представителя казахской литературы Ильяса Есенберлина в образовательном процессе. Автор акцентирует внимание на значении национального духа, исторической правды и художественной гармонии в воспитании сознания молодого поколения, а также предлагает современные образовательные технологии – цифровые платформы, мультимедийные средства, интерактивные методы – как инструмент для более глубокого и эмоционального освоения наследия писателя. Кроме того, в статье представлены практические подходы и примеры проектов, которые могут быть использованы в школах и вузах, с описанием их потенциала в развитии личности обучающихся.

Ключевые слова: Ильяс Есенберлин, исторический роман, национальный дух, художественное восприятие, образовательные технологии, интерактивные методы, цифровое обучение, методика преподавания, патриотическое воспитание.

A.R. ORYNBAYEVA

Head of the Scientific and Methodological Department at the Language Learning Center of Kyzylorda Region, Master of Philology.

Kyzylorda, Kazakhstan.
(Orynbaeva.97@mail.ru)

INNOVATIVE METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE POPULARIZATION OF ILYAS YESENBERLIN'S WORKS

Annotation. This article explores innovative methods for effectively promoting the historical-epic works of Ilyas Yesenberlin, a prominent figure in Kazakh literature, within the educational process. The author highlights the significance of national spirit, historical truth, and artistic harmony in shaping the consciousness of the younger generation. The article proposes modern educational technologies – such as digital platforms, multimedia tools, and interactive methods – as effective means to deliver Yesenberlin's legacy in a profound and impactful way. Additionally, the article presents practical approaches and sample projects that can be implemented in schools and universities, emphasizing their potential to foster students' personal development.

Keywords: Ilyas Yesenberlin, historical novel, national spirit, artistic perception, educational technology, interactive methods, digital learning, teaching methodology, patriotic education.

References

1. Yesenberlin I. Golden Horde. Almaty: Zhazushy, 1992.
2. Yesenberlin I. Qakhar (Fury). Almaty: Zhazushy, 1993.
3. Abduali Q. (2017). Prominent Figures of Kazakh Literature. Almaty: Kazakh University.
4. Zhumabayev S. (2019). Methods of Teaching Kazakh Literature. Nur-Sultan: Mektep Publishing.
5. Sagyndyk B. (2020). Literature in Mass Media. Karaganda: Gylym.
6. Kairat N. (2021). Digital Technologies and Literature. Almaty: Dair.
7. Omarov A. (2022). Kazakh Comics and Graphic Novels. Shymkent: Orleu.
8. Seitov D. (2023). Interactive Teaching Methods. Pavlodar: Intellect.
9. Tursyn E. (2024). Gamification Technologies and Their Effectiveness. Astana: Zhana Format.
10. Nurgaliyev R. Kazakh Literature: Epoch, Personality, Creativity. Almaty: Atamura, 2007.
11. Tursynov A. Historical Truth in Yesenberlin's Works. Kazakh Literature, 2010.
12. Zhumabayev S. I. Yesenberlin: Life and Creativity. Almaty: Gylym, 2012.
13. Exercise Collection for Learning the Kazakh Language through Films, 2023.
14. Eagleton T. (2005). The Idea of Culture. Blackwell Publishing.
15. Hobsbawm E. (1990). Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge University Press.

Автор туралы мәлімет:

Орынбаева Алтынай Романқызы – филология ғылымдарының магистрі Қызылорда облысының тілдерді оқыту орталығының ғылыми-әдістемелік бөлім басшысы, Қызылорда, Қазақстан.

Орынбаева Алтынай Романовна – Руководитель научно-методического отдела Центра обучения языкам Кызылординской области, магистр филологических наук, Кызылорда, Казахстан.

Orynbayeva Altynai Romanqyzy – Master of Philology, Head of the Scientific and Methodological Department at the Language Learning Center of Kyzylorda Region, Kyzylorda, Kazakhstan.

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ

Автор стилі,
орфографиялық хақы сақталады.

Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«ТІЛ-ҚАЗЫНА» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығында
теріліп, беттелді.

Бас редактор **Г. ТӨКЕНҚЫЗЫ**
Жауапты редактор **Д. ОСПАНОВА**
Дизайнын және электронды нұсқасын дайындаған
С.Баубек

Редакцияның мекенжайы:

Қазақстан Республикасы
010000, Астана қаласы,
Сауран көшесі, 7А,
Тел.: +7 776 111 81 86
til.qogam@tilqazyna.kz

Беттеуге берілген күні:
Электронды нұсқаға қол қойылған күні:
Пішімі 70x100 1/16 Шартты баспа табағы 9.02
Таралымы 110 дана